

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 2 / Issue/Sayı: 1, June/Haziran 2024, pp./ss. 206-235.

İbn Hacer'in Moğultay'a Yönelttiği Eleştiriler Özelinde Hadis Şerhçiliğinde Tenkit

Criticism in Hadith Explanation, Specifically Ibn Hajar's Criticism On Mughaltay

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.12518943>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
25.05.2024

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
24.06.2024

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2024

Dorlion Journal

Ali Ramazan Arif

KAYMEK PGM, Büyükşehir Belediyesi,
Kayseri.

aliramazanarif9854@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-2925-5977>

Doç. Dr. Halil İbrahim Turhan
ESOGÜ İlahiyat Fakültesi, Eskişehir.

hibrahim.turhan@ogu.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-7219-9632>

SCREENED BY

 iThenticate®
Professional Plagiarism Prevention

Öz

Hadis şerhçiliği, rivayetlerin isnad ve metin açısından analiz ve yorumlanmasına dair bilgi birikiminin oluşumuna katkıda bulunan; bu müktesebatı tahkik, tenkit ve ikmâl yöntemleriyle değerlendirerek kâmil şerh metinlerinin meydana gelmesini sağlayan ilmî bir süreçtir. Bu süreç içerisinde âlimlerin önceki dönemde yapılan çalışmalara eleştirel yaklaşımları metne katkı sağlayarak alanın gelişmesine ve ilerlemesine vesile olmuştur. Bir alanda eleştirinin varlığının tespit edilmesi, o alanın güncel ve geçerliliğini koruyan bir ilim dalı olduğunu gösteren delillerdendir. Eserinde önceki dönem şârihlerinden alıntılar yapan ve atıfta bulunduğu âlimlerin görüşlerine birtakım tenkitler yönelten müelliflerden birisi de İbn Hacer'dir. Bu çalışmada İbn Hacer'in Fetħu'l-bârî şerhinde Memlûkler dönemi Hanefî hadis şârihleri arasında yer alan Moğultay b. Kılıç'tan yaptığı iktibaslar analiz edilmiştir. Bu analizler sonucunda Moğultay'dan yaptığı alıntılarda eleştirel kimliğinin daha ön plana çıktığı görülmüştür. İbn Hacer'in yaptığı bu eleştiriler ana kaynak kontrolü ve mukayeseli okumalar yolu ile değerlendirilerek haklılık payı yüksek, haklı olduğu tartışmalı ve değerlendirme yapılamayan eleştiriler olarak üçe ayrılmıştır. Bunlar üzerinden hadis şerhçiliğinde tenkit konusu İbn Hacer ve Moğultay örneklemleri üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis Şerhçiliği, İbn Hacer, Moğultay b. Kılıç, Fetħu'l-bârî, et-Telvîh

Abstract

The science of Hadith commentary contributes to the formation of knowledge by analyzing and interpreting the chains of transmission and the text of reports; this scholarly process ensures the creation of complete commentary texts through methods of verification, critique, and completion. Within this process, scholars' critical approaches to previous works have contributed to the text, facilitating the development and progress of the field. The presence of criticism in a field is evidence that it is a current and valid branch of knowledge. One of the authors who quotes from previous commentators in his work and directs some criticisms at the views of the scholars he references is Ibn Hajar. In this study, the quotations made by Ibn Hajar in his commentary Fath al-bari from Mughaltay ibn Qalij, who is among the Hanafi Hadith commentators of the Mamluk period, are analyzed in terms of quality and

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Arif, Ali Ramazan – Turhan, Halil İbrahim. "İbn Hacer'in Moğultay'a Yönelttiği Eleştiriler Özelinde Hadis Şerhçiliğinde Tenkit". *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 2/1 (Haziran 2024), 206-235. <https://doi.org/10.5281/zenodo.12518943>

CC BY-NC 4.0 DEED

quantity. These analyses have shown that his critical identity is more prominent in the quotations he makes from Mughaltay. Ibn Hajar's criticisms have been evaluated through primary source checks and comparative readings, and they have been categorized into three groups: criticisms with a high degree of validity, those that are debatable, and those that cannot be evaluated. Through these, the subject of critique in Hadith commentary has been attempted to be demonstrated using the examples of Ibn Hajar and Mughaltay.

Keywords: Hadith Commentary, Ibn Hajar, Mughaltay ibn Qalij, Fath al-bari, al-Talviḥ

1. GİRİŞ

“Tenkit,” doğru ile yanlışın ayırt edilerek hakikate ulaşma çabası olarak tarif edilebilir. İslâm ilim geleneğinde yeri geldiği zaman saygı çerçevesinde talebeler hocalarını ve âlimler önceki dönem âlimleri eleştirmekten geri durmamıştır. Hadis şerhçiliği açısından bakıldığında zaman bazı analizlerle yürütülen eleştiri mekanizması, hadis ilmini durağan kılmamış; literatürün gelişmesine ve zenginleşmesine katkı sağlamıştır.

İbn Hacer *Fethu'l-bârî* şerhinde bu eleştiri geleneğini devam ettiren âlimler arasında yer almaktadır. İbn Hacer eserinde önceki dönemlerde kaleme alınan hadis şerhlerinden çokça nakillerde bulunmuştur. O bu eserler üzerine yaptığı yorumlarıyla söz konusu metinlerin anlaşılmasına ve eleştirileriyle de alanın dinamik kalmasına katkıda bulunmuştur. *Fethu'l-bârî* şerhinde Hattâbî'nin *A'lâmü's-sünen*'inden, İbn Battâl'ın *Şerhu'l-Câmi'i's-Şahîh*'inden, Moğultay b. Kılıç'ın *et-Telviḥ şerhu'l-Câmi'i's-Şahîh*'inden, hocası İbn'ül-Mülakkin'in (ö. 804/1401) *et-Tavzîḥ li-şerhi'l-Câmi'i's-Şahîh*'inden ve birçok şârihten alıntılarda bulunmuştur. Bu âlimler arasından Moğultay; *et-Telviḥ* şerhinden ve Moğultay'ın adıyla yapılan alıntılarının değer sayıya ulaşması, İbn Hacer'in hocası ile Moğultay'ın arasında hoca-talebe ilişkisi olması, Hanefî mezhebine mensup bir şârih olması ve aynı coğrafyayı paylaşmaları İbn Hacer'in eserinde Moğultay'ın konumunun incelenmesini önemli kılmaktadır. Moğultay'dan yapılan bu alıntılarının analiz edilmesi; onun *et-Telviḥ* eserinin *Fethu'l-bârî* şerhinin oluşumuna etkisini ortaya koyacaktır. İbn Hacer'in bu iktibaslarındaki eleştirilerinin tespiti ise bu tenkitlerin konuları ve yöntemleri bakımından çözümlenmesi hadis şerhçiliğinde tenkit kültürünün varlığını ve niteliğini gözler önüne sermesi açısından önem arz etmektedir.

İbn Hacer'in *Fethu'l-bârî* eserinde Moğultay'a yönelttiği eleştiriler tümdengelim yöntemi ile ilk olarak Moğultay'a yaptığı atıflar tespit edilerek analiz edilmesinin isabetli olacağı düşünülmüştür. Klasik dönem müellifleri, kaynaklarına farklı şekillerle/ifadelerle atıfta bulunabilmektedirler. Dolayısıyla tek bir ifade üzerinden bir eseri bilgisayar programları üzerinden taratmak hatalı sonuçlara varılmasına neden olabilmektedir. Bunun önüne geçmek amacıyla öncelikle *Fethu'l-bârî*'nin önemli bir kısmı okunmuştur. Akabinde tespit edilen kelimeler üzerinden bilgisayar ortamında taramalar yapılarak ulaşılan atıf miktarlarının sağlanması yapılmıştır. Bu çalışmada, el-Mektebetü's-Şâmile programı kullanılarak farklı referanslar tespit edilmiştir.

Etik Beyan: Bu çalışmada literatür taraması ve doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Doküman tarama modeli ile mevcut belgeler incelenmiştir. Araştırma, tüm etik

standartlara uygun olarak yürütülmüştür. Sunulan bilgi ve bulgular, dürüstlük ve şeffaflık ilkelerine uygun olarak aktarılmıştır. Araştırmanın her aşamasında tarafsızlık ve bilimsel bütünlük sağlanmıştır. Ayrıca, kullanılan kaynaklara uygun şekilde referans verilmiştir. Araştırma doküman incelemesine dayandığı için Etik Kurul Onayı alınmasına gerek duyulmamıştır.

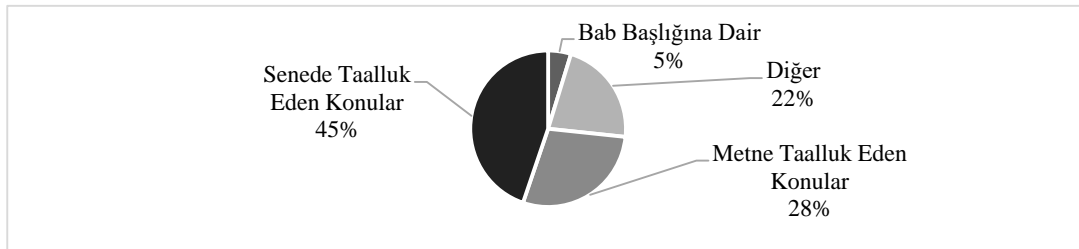
2. İBN HACER'İN FETHU'L-BÂRİ ŞERHİNDE MOĞULTAY'A YAPTIĞI ATIFLARIN ANALİZİ

Araştırma sonucunda Fetḥu'l-bârî'de Moğultay'a şu ifadelerle sıkça atıfta bulunduğu tespit edilmiştir: "Moğultay", "Moğultay'ın el yazısı ifadesi ile müellif nüshasında gördüm/okudum", "Moğultay'ın şerhinde". Yapılan bu atıfların hepsinden Moğultay'ın görüşlerinden doğrudan istifade etme amacı gitmemesi tespit edilen bu atıflar incelenerek konularının daha detaylı analizinin yapılması için grafikler oluşturulmuştur. İbn Hacer'in Moğultay'a farklı ifadelerle yaptığı atıf miktarı yüz dördttür. Bu iktibasların yetmiş dokuzunda sadece "Moğultay" diyerek âlim, hoca gibi saygı ifade eden ifadeler kullanmamış; bu üslûbu da birtakım eleştiriler yöneltmesine sebep olmuştur.¹ Ayrıca İbn Hacer, Moğultay'ın adıyla birlikte "şeyh" ve "allâme" gibi unvanları kullanarak dört farklı yerde atıfta bulunmuştur. İbn Hacer'in referansta bulunurken kullandığı bir diğer ifade ise "et-Telviḥ'in müellif nüshasında gördüm/okudum" şeklinde olup, bu tür alıntılarının sayısı yirmi bir olarak belirlenmiştir. Bu ifade İbn Hacer'in, müstensih hatalarından kaynaklanabilecek yazım hatalarını önlemek amacıyla et-Telviḥ'in müellif nüshasını incelediğini göstermektedir.

2.1. Atıfların Konularına Göre Dağılımı

Bu atıfların tematik içeriklerini görselleştirmek amacıyla iki farklı grafik oluşturulmuştur. Aşağıdaki ilk grafik, İbn Hacer'in Moğultay'a yaptığı atıfları bab başlığına dair, senede, metne taalluk eden ve diğer başlığı olmak üzere dört ana kategoride sınıflandırarak genel bir tasvir sunmaktadır. İkinci grafikte ise bu kategoriler alt başlıklarıyla daha detaylı bir şekilde düzenlenerek okuyucuya sunulmuştur. İki grafikte de kendine has bir kategori oluşturulmadığı için herhangi bir başlık altında zikredilmeyen atıflar "Diğer" başlığı altında değerlendirilmiştir.

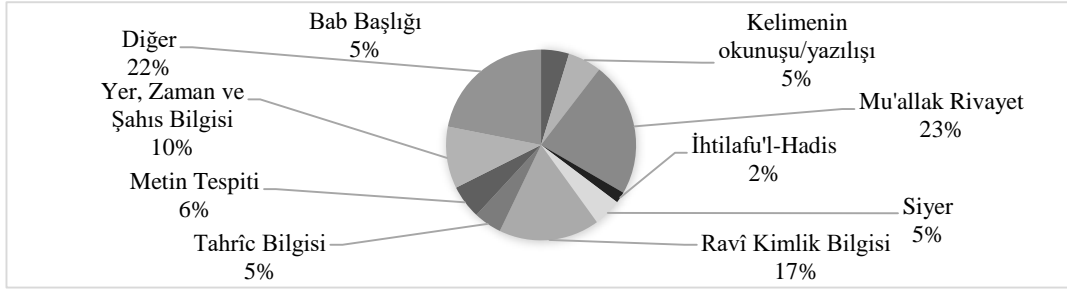
Grafik 1. İbn Hacer'in Moğultay'a Yaptığı Atıfların Genel Konu Başlığı Dağılımı Oranları

¹ Aynî, İbn Hacer'in böyle bir üslupla Moğultay'ı eleştirmesini su-i edeb olarak nitelendirir. Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd el-Aynî, 'Umdetu'l-kârî şerhu Şaḥîhi'l-Buḥârî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, bt), 19/117.

Grafiğe göre İbn Hacer'in Moğultay'a yaptığı atıflarda senede taalluk eden konuların öne çıktığı görülmektedir. İbn Hacer'in Moğultay'a atıflarda bulunduğu yerlerdeki konu dağılımını detaylı bir şekilde sayısal olarak ifade eden grafik şu şekildedir:

Grafik 2. İbn Hacer'in Moğultay'ı Zikrettiği Yerlerdeki Detaylı Konu Dağılım Oranları

Bu grafiğe göre isnadla ilgili atıfların yoğunluğunda belirgin bir etkinin, muallak rivayetlerle râvi kimlik bilgisine dair iktibaslardan kaynaklandığı gözlemlenmektedir. Farklı konularda gerçekleştirilen atıfların geniş bir yelpazede olması, İbn Hacer'in *et-Telvîh*'i, hadis şerhi alanında ciddi bir otorite olarak değerlendirdiğine işaret etmektedir. Ancak İbn Hacer'in yaptığı bu atıfların tamamında, bir konuyu Moğultay'ın sağladığı bilgilerle çözümlemeyi amaçladığını varsaymak hatalı olabilir. Onun Moğultay'a yaptığı atıfların hangi amaçla gerçekleştirildiğini detaylı bir şekilde incelemek gerekmektedir.

2.2. İbn Hacer'in Atıfta Bulunma Amacı

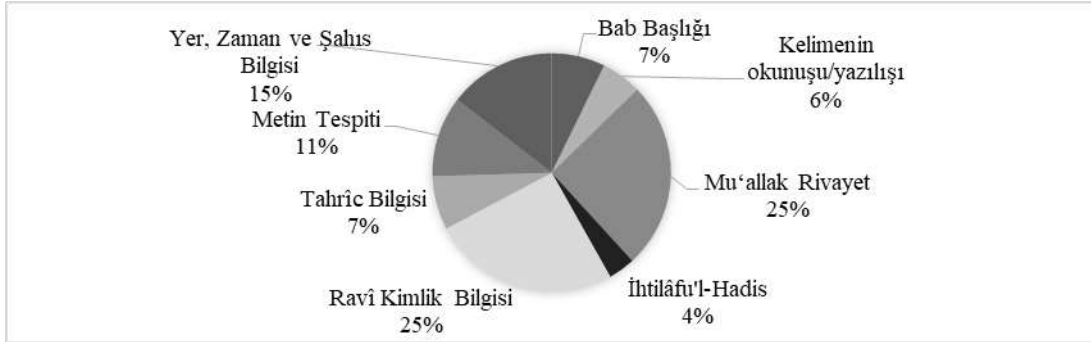
İbn Hacer'in Moğultay'dan alıntı yapma amacı, meseleyi açıklama ve eleştiri olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Bu bağlamda, İbn Hacer referanslarının yüzde altmışında Moğultay'ın görüş ve tespitlerine eleştiriler yöneltmiştir. Onun, Moğultay'dan aktardığı bilgilere katıldığını ifade ettiği yerlerin sayısı oldukça sınırlıdır. İbn Hacer, “*O burada hata etti.*”², “*O şaşırıldı.*”³ gibi ifadeleri kullanarak yaptığı tespitlerle ve “*Moğultay böyle olduğunu iddia etti.*”⁴ diyerek iddialarına vermiş olduğu cevaplarla onu tenkit etmektedir.

Eleştirel atıfların konularına göre dağılımının tespiti, iki şârihin ayrışma alanlarının daha net bir şekilde görülmesine katkı sağlayacaktır. Bahsedilen nitelikteki iktibaslar; râvi kimliği, hadislerin tahrîci, muttasıl rivayetlerin tespiti, bab-hadis münasebeti, kelime açıklamaları, ihtilâfu'l-hadîs, metin tespiti ve hadisin muhtevasıyla ilgili detaylı bilgiler olmak üzere tematik bir ayrıma tabi tutulmuştur. Bu konularla ilgili yapılan eleştirilerin oranını göstermek amacıyla aşağıda yer alan grafik hazırlanmıştır:

² Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb (Beyrut: Dâriü'l-Ma'rif, 1379/1960), 8/519, 9/644, 12/305.

³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/190.

⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/444, 8/188, 11/300, 13/505.

Grafik 3. İbn Hacer'in Moğultay'a Yaptığı Eleştirilerin Konu Dağılım Oranları

Grafikte dikkat çeken unsurlardan birisi, eleştirilerin birçok konuda yoğunlaşmış olmasıdır. İbn Hacer'in tenkitlerinin çeşitlilik gösterdiği ve bunların yarısından çoğunun senedle ilgili olduğu göze çarpmaktadır. Bu konular arasında ise muallak rivayetlere ve râvilerin kimlik bilgilerine dair tenkitler öne çıkmaktadır.

Bu geniş konu yelpazesine yayılan ve sayıca önemli bir hacme ulaşan tenkitler, İbn Hacer'in eleştiri metodolojisini sistematik bir temele dayandırıldığını ortaya koymaktadır. İbn Hacer, *et-Telvîh* üzerine yaptığı incelemelerde bir dizi itiraz ve değerlendirme sunmuş ve Moğultay'a yönelik tenkitlerinde esas olarak ana kaynakların kontrolü yöntemini benimsemiştir. İbn Hacer'in eleştirilerinde sergilediği bu yaklaşım, Moğultay'ın İkmâl'inin mukaddimesinde belirttiği, orijinal kaynaklara müracaat etmeden alıntı yapılmasının önlenmesine yönelik yöntemsel uyarıyı dikkatle takip ettiğini göstermektedir.⁵

İbn Hacer'in eleştiri metodu ve Moğultay'a yönelik tenkitleri, önceki dönem âlimlerine yönelik eleştirilerin değerlendirilmesi ve eleştiri geleneğinin incelenmesi bağlamında araştırmacılar için zengin bir inceleme alanı sunmaktadır. Bir müellifin kendinden önceki dönem şârihlerine karşı yaptığı eleştirilerin yerinde olup olmadığı konusu, araştırmacılar tarafından analiz edilmesi gereken ayrı bir meseledir. Ancak İbn Hacer'in eleştirilerinin her birinin haklılığını iddia etmek yanıltıcı olabilir. Nitekim Aynî, İbn Hacer'in söz konusu eleştirilerinin bir kısmında haklı olmadığını ifade etmiş; hatta bu tenkitlere cevap vermeye çalışmıştır.⁶ Aynî'nin İbn Hacer'i Moğultay'a yaptığı tenkitler üzerinden eleştirmesi; hadis şerhçiliğinde tenkit kültürünün, eserlerin oluşumuna, içeriğine ve alanın gelişimine doğrudan etkisi olduğunu göstermektedir. İbn Hacer'in Moğultay'a farklı alanlarda yaptığı tenkitlerdeki haklılık payı aynı zamanda Moğultay'ın eserinin ve görüşlerinin değerinin ortaya koymak ve eleştiri geleneği içinde hangi yöntemin kullanıldığını örneklemek açısından önemlidir.

⁵ Moğultay'ın bu konuda Moğultay'a yönelttiği eleştiriler ve değerlendirmesi için bk. Halil İbrahim Turhan, "Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu", *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî Bir Memlûk Alimi Portresi*, ed. Sezai Engin - M. Fatih Yalçın (Siyer Akademi, 2021), 12-13.

⁶ el-Aynî, 'Umdetü'l-kârî, 19/117.

3. İBN HACER'İN MOĞULTAY'A YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLERİN YERİNDELİĞİ

İbn Hacer'in Moğultay'a yönelik eleştirileri, detaylı bir inceleme sürecinden geçirilmiş; her bir tenkit, Moğultay'ın şerhinde ileri sürülen görüşlerin veya İbn Hacer'in itirazlarının sağlam bir temele dayanıp dayanmadığını belirlemek amacıyla ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu süreçte, ana kaynak kontrolü ve mukayeseli okuma yöntemi kullanılmıştır. Değerlendirilen metinde zikredilen esere ulaşılamayan durumlarda, Aynî'nin şerhi başta olmak üzere diğer şerhlerden faydalanılarak konuların anlaşılması amaçlanmıştır. Ancak kaynağına ulaşılamayan ve mukayeseli okuma ile de net bir sonuca varılamayan eleştiriler, değerlendirme kapsamı dışında tutulmuştur. Netice itibarıyla İbn Hacer'in tenkitleri, onun haklı bulunduğu eleştiriler, tartışmalı olanlar ve değerlendirilemeyenler olmak üzere üç ana kategoride toplanmıştır.

3.1. İbn Hacer'in İsâbetli Bulunan Eleştirileri

İbn Hacer'in Moğultay'ı eleştirdiği yerlerde özellikle İbn Hacer'in itirazında kullandığı kanıtlarının doğruluğunun tespiti sonucunda veya Moğultay'ın aktarımlarında hatalı olduğu anlaşıldığı durumlarda söz konusu mesele bu başlık altında zikredilmiştir.

3.1.1. Moğultay'ın Hz. Enes'in Cenaze Namazını Üç veya Dört Tekbirle Kıldığına Dair Rivayetlerden Birinin Hatalı Olduğu Tespiti

Hz. Enes'in cenaze namazını hem üç tekbirle hem de dört tekbirle kıldığını konu alan hadisler rivayet edilmektedir.⁷ Moğultay ilgili nakillerin arasındaki çelişkiyi rivayet gruplarından birini hatalı kabul ederek gidermektedir. İbn Hacer ise bu duruma ihtilâfın cem yoluyla çözülebileceğini ifade ederek onu eleştirmekte ve iki farklı çözüm yolu önermektedir. İlki Hz. Enes'in burada üç tekbiri yeterli; dördüncü tekbiri ise daha kâmil bir fiil olarak düşünülmüş olabileceğidir. Diğeri ise tekbirin üç getirildiğini zikredenlerin ilk tekbir olan iftitah tekbirini cenaze namazı tekbirlerinden saymama ihtimalleridir.⁸ Bu meselede Aynî de Moğultay'ın bu fikrine katılmamaktadır.⁹ Söz konusu rivayetlerde durumların farklı olabileceğini veya ilk önce üç tekbiri yeterli görürken sonrasında sahabe arasında dört tekbir getirilmesi kanaati oluşunca dört tekbir getirmeye başlamış olabileceğini zikretmektedir.

İbn Hacer ve Aynî ihtilâflı rivayetlerden bir grubu elemek yerine aradaki çelişkiyi iki durumunda farklı olması sebebiyle cem etme yöntemiyle çözme yoluna giderek hadislerin amele edilebilirliğini korumuşlardır. Zikredildiği şekilde rivayetlerle amel etme imkânı var ihmâl edilmesi muhaddislerin benimsediği "Bir rivayetin i'mali ihmâlinde evlâdır" kâidesine aykırı olması nedeniyle İbn Hacer'in eleştirisinin yerinde olduğu söylenebilir.¹⁰

⁷ Buhârî, "Cenâiz", 64.

⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/202.

⁹ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 8/137.

¹⁰ Muhaddislerin cem-telif yöntemini öncemeleriyle ilgili detaylı bilgi için bk. İsmail Lütü Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilâflar ve Çözüm Yolları* (Muhtelifü'l-hadis ilmi) (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 182.

3.1.2. Moğultay'ın Osman b. Maz'ûn'un Sadaka-i Cârîyesinin Olmadığına Dair Görüşü

Buhârî, rüyada görülen akan pınarın tabirini konu edinen bir hadisi nakletmektedir. Söz konusu rivayette, Osman b. Maz'ûn'un vefatından sonra Ümmü'l-Alâ, uykusunda Osman'ın akan bir pınara sahip olduğunu görmüş ve bu rüyasını Resûlullah'a aktarmıştır.¹¹ Hz. Peygamber, rüyada görülen bu pınarın, kendisinden sonra akmaya devam eden amelini temsil ettiğini ifade etmiştir. Bu durum Osman'ın muhtemelen ölümünden sonra da sevap kazandırmaya devam eden sadaka-i cârîye gibi bir amelinin olma ihtimalini gündeme getirmektedir.¹² Ancak Moğultay, bu yorumu kabul etmemekte, zira Osman'ın meşhur sadaka-i cariye hadisinde belirtilen üç maddeden birini arkasında bırakmadığını ifade etmektedir. İbn Hacer ise onun bu görüşünün kabul edilebilir olmadığını, çünkü Osman'ın Bedr Savaşı'na katılan ve Hz. Ebû Bekr'in halifeliği döneminde vefat eden Sâib adında sâlih bir evladının olduğunu belirtmektedir.¹³ Ayrıca Osman zengin sahabîler arasında yer almakta, bu ise onun vefatından sonra da sevap kazandıracak ameller yapma ihtimalini artırmaktadır.¹⁴ Osman'ın arkasından sadaka-i cârîye yapmış olmasını kuvvetlendiren karinelerin bulunması sebebiyle İbn Hacer'in bu konudaki eleştirisinin isabetli olduğu düşünülmektedir.

3.1.3. Moğultay'ın Amr b. Merzûk > Şu'be Kanalıyla Gelen Rivayetin Şahîh-İ Müslim'de Muttasıl Olarak Yer Aldığı İddiası

Buhârî cinsel ilişkiden sonra guslün gerekliliğine dair bir rivayeti aktarmaktadır. Bu hadise mütâbî olarak ise Amr b. Merzûk'un Şu'be'den naklettiği hadisi muallak olarak zikretmektedir.¹⁵ İbn Hacer'in *et-Telvîh*'in müellif nüshasında okuduğuna göre, Moğultay söz konusu muallak rivayetin Müslim tarafından Muhammed b. Amr b. Cebele > Vehb b. Cerîr ile İbn Ebî Adî > Amr b. Merzûk > Şu'be senediyle muttasıl olarak nakledildiğini iddia etmektedir. İbn Hacer, bazı şârihlerin Moğultay'ın bu tespiti olduğunu gibi alıntılardıklarını ama bunun hatalı olduğunu ifade etmektedir. Müslim'in kaydettiği rivayetin senedine Amr b. Merzûk'un eklenmiş olduğunu; onun Amr b. Merzûk'tan gelen herhangi bir rivayeti tahrîc etmediğini belirterek Moğultay'ı eleştirmektedir.¹⁶ Bunun yanısıra diğer Buhârî şârihleri de Moğultay'ın muttasıl olarak geldiği iddia ettiği rivayeti muallak olarak mütâbî rivayet olarak aktarmışlardır.¹⁷ Müslim'in *eş-şahîh*'inde Amr b. Merzûk'tan herhangi bir rivayete rastlanmaması da İbn Hacer'in tenkidinde isabetli olduğunu göstermektedir.

¹¹ Buhârî, "Ta'bîr", 27.

¹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/411.

¹³ Sâib b. Osman, ilk müslüman arasında yer alarak Habeşistan'a hicret etmiş, Bedr savaşına katılmıştır. Bu da onun sâlih bir evlat yetiştirdiğini göstermektedir. Sâib'in Bedr savaşına katılıp katılmadığı konusunda ihtilaflar bulunsa da çoğu kaynakta katıldığına dair açıklamalar bulunmaktadır. Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. 'Muhammed Abdulkadir 'Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410), 3/307.

¹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/411.

¹⁵ Buhârî, "Gusul", 28.

¹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/396.

¹⁷ Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i-ş-şahîh* (Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429), 4/658; Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâî* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi Turasi'l-Arabî, 1401), 3/153.

3.1.4. Moğultay'ın Hayvanların Hedef Olarak Kullanılmasını Yasaklayan Hadisin Senedinde Geçen Süleyman'ın, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî Olduğuna Dair İddiası

Buhârî, Rasûlüllâh'ın (s.a.v.) hayvanları hedef olarak kullananlara lanet ettiğini anlatan bir hadise eserinde yer verir. Buhârî, bu hadisten hemen sonra mütâbi olarak Süleyman'dan gelen bir rivayeti zikreder.¹⁸ Moğultay ve talebesi İbnü'l-Mülakkın mezkûr isnadda geçen Süleyman'ın Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) olduğu görüşündedirler.¹⁹ Ancak bu konuda İbn Hacer Moğultay'ın bariz bir şekilde hataya düştüğünü, İbnü'l-Mülakkın'ın de onu bu yanlışında takip ettiğini belirterek tenkit eder.²⁰ İbn Hacer eleştirilerinde yine sert üslubunu devam ettirir. Buhârî'nin muallak olarak aktardığı bu rivayeti muttasıl olarak eserinde zikreden Beyhakî ile Aynî de burada ismi zikredilen râvinin Süleyman b. Harb (ö. 224/839) olduğu kanaatindedir.²¹ Moğultay ve İbnü'l-Mülakkın görüşlerinde yalnız kalmışlar ve onların bu fikrini destekleyen herhangi bir kanıtta da rastlanmamıştır.

3.1.5. Moğultay'ın Buhârî'nin Muallak Hadis Aktardığı Asbağ İsimli Râvinin Asbağ b. Muhammed Olduğuna Dair İddiası

Ebû Hüreyre'nin maddî imkânların yetersizliği nedeniyle evlenemediği ve bu sebeple günah düşmekten korktuğunu konu alan rivayet aktarmaktadır. Bu hadisi Buhârî "Asbağ dedi:" diyerek nakletmektedir. İbn Hacer'in aktardığına göre Moğultay, Taberî'nin eserinden söz konusu hadisi Buhârî'nin Asbağ b. Muhammed'den aktardığını söylemektedir. İbn Hacer ise bu görüşün büyük bir hata olduğunu, çünkü bahsi geçen râvinin Asbağ b. el-Ferec olup Asbağ'ın soyunda Muhammed isminde biri bulunmadığını ifade eder.²² Taberî'nin günümüze gelen bir eserinde Asbağ'dan gelen bu rivayete rastlanmaması İbn Hacer'in eleştirisinde haklı olduğunu göstermektedir. Ayrıca çoğunluğun kanaatine göre Asbağ'ın Asbağ b. el-Ferec'tir.

3.1.6. Vâkıdî'yle İlgili Tevsîkleri Öncelemesi

Hz. Peygamber'in eşleri arasında adaletli davrandığına dair bir rivayet, eşlerine zamanını pay ettiği ve mü'minlerin annelerine hayatta oldukları gibi vefatlarından sonra da saygı gösterilmesi gerektiği şeklinde bir rivayet gelmektedir.²³ İbn Hacer'in şerhinde bahsettiğine göre rivayetin farklı bir tarikinde Hz. Safiyye (ö. 50/670 [?]) hariç diğer eşlerine günlerini bölüştürdüğü nakledilmektedir. Bu hadis İbn Sa'd (ö. 230/845) tarafından üç değişik senetle tahrîc edilmiştir. İbn Hacer bu üç senette de Vâkıdî'nin yer aldığını ve bu yüzden söz konusu rivayetlerin delil olamayacağını ifade etmektedir.²⁴

¹⁸ Buhârî, "ez-Zebâih ve's-Sayd", 25.

¹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/644.; Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh* (Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429), 26/481.

²⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/644.

²¹ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 9/120; el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 21/125.

²² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/119.

²³ Buhârî, "Nikah", 4.

²⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/113.

İbn Hacer, Moğultay'ı Vâkidî'ye dair değerlendirmeleri objektif bir şekilde sunmaması nedeniyle tenkit etmektedir. İbn Hacer'e göre Moğultay, Vâkidî'yi tevsik eden görüşleri kısaca nakletmiş ve tazîf edenlerin sayıca daha fazla, delillerinin daha kuvvetli ve bilinirlik açısından daha meşhur olmasına rağmen zayıf kabul edenlerin kanaatlerini paylaşmamıştır. Bu hareketinden dolayı İbn Hacer tarafından taassupla itham edilmesine neden olmuştur. Nitekim Vâkidî'yi zayıf kabul edenler arasında Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve Şâfiî (ö. 204/820) de yer almaktadır.²⁵ Aynî, onu sika olarak değerlendirenlerin ismini Ebû Bekir b. Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ebû Ubeyd, Ebû Heyseme ve Derâverdî (ö. 187/803) olarak zikretmektedir. Moğultay'ın Vâkidî ile ilgili değerlendirmeleri okuyucuyu yanıltacak şekilde tek taraflı aktarması ilmî yöntemlere aykırı olması sebebiyle eleştirilmesi gerekir.

3.1.7. Moğultay'ın "Ey iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinden daha fazla yükseltmeyin" Âyetinin²⁶ İniş Sebebinin Konu Edinen Hadisin Sonunda Geçen Ebû Bekir'in Kimliğine Dair Açıklaması

"Ey iman edenler! Seslerinizi peygamberin sesinden daha fazla yükseltmeyin" âyet-inin nüzul sebebini anlatan hadisin sonunda İbn Zübeyr'in Hz. Ömer hakkında zikrettiği bilgiyi "babasından yani Ebû Bekir'den nakletmedi" ifadesi geçmektedir. İbn Hacer'in aktardığına göre Moğultay söz konusu Ebû Bekir'in, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr veya Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Müleyke olabileceği görüşündedir. Moğultay buradaki râvi hakkında ihtimalli konuşmaktadır. İbn Hacer bu görüşün doğrudan uzak olduğunu ifade etmekte ve Hz. Ömer'in zikredilmesini bir karine göstererek buradaki kastın Ebû Bekir es-Sıddık olduğunu belirtmektedir.²⁷ *Sünenü't-Tirmizî*'de geçen rivayet Abdullah b. Zübeyr tarafından nakledilmekte; Abdullah b. Zübeyr'in dedesini zikretmediğine dair bir ifade geçmektedir.²⁸ İbn Zübeyr Esmâ binti Ebû Bekir'in oğlu, Hz. Ebû Bekir ise onun dedesidir. Bu da İbn Hacer'in görüşün daha isabetli olduğunu göstermektedir.

3.1.8. Moğultay'ın Mücâhit'ten Muallak Olarak Nakledilen Musarrât Hadisinin Muttasıl Senedinin Kaynaklarıyla İlgili Görüşü

Buhârî, sütü memesinde hapsedilmiş bir hayvanı satın alan kişinin ne yapması gerektiğini konu alan musarrât hadisini nakletmektedir.²⁹ Hadisin farklı varyantlarında lafız farklılıkları bulunmaktadır. Bu tariklerinden biri de Mücâhit'ten muallak olarak nakledilmektedir. Moğultay, rivayetin muttasıl halini Bezzâr (ö. 292/905) dışında başka bir yerde görmediğini belirtir.³⁰ İbn Hacer ise Taberânî'nin (ö. 360/971) *el-Evsâf* isimli eserinde³¹ ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) de bu rivayeti Mücâhit'ten muttasıl olarak aktardıklarını ifade

²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/113..

²⁶ Hucurât, 2.

²⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/591.

²⁸ Ebû İsmâ Muhammed et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, nşr. eş-Şeyh Halil Me'mûn Şîhâ (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1423), 5/387.

²⁹ Buhari, *Büyu'*, 64

³⁰ Moğultay'ın işaret ettiği Bezzâr'da geçen rivayet için bk. Ebû Bekir Ahmed el-Bezzâr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, nşr. Âdil b. Sa'd (Medine: Mektebetü'l-'Ulûm ve'l-Hikem, 1430), 17/212.

³¹ Ebû'l-Kâsım Süleymân et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsâf*, nşr. Ebû Mu'âz Târik b. 'Avdillah - Ebu'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrahim (Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1416), 7/249.

ederek Moğultay'ın "başka bir yerde görmedim" sözünü eleştirmektedir.³² Söz konusu rivayete *el-Evsat* isimli eserde ulaşılmış olup Dârekutnî'nin böyle bir hadis tahrîc ettiğine rastlanmamıştır. Moğultay'ın "başka bir yerde görmedim" ifadesiyle keskin bir dil kullanması eleştirilmesine sebep olmuştur.

3.1.9. Moğultay'ın Kaza Oruçlarının Tutulması Gereken Vakti Konu Alan Rivayetin Senedinde Geçen Yahyâ'nın Kimliğine Dair Ziyâüddin el-Makdisî'den İktibas

Buhârî, kaza oruçlarının ne zaman tutulacağına dair bir hadis rivayet etmektedir. Hadisin senedinde Yahyâ isminde bir râvi bulunmaktadır. Moğultay, zikredilen kişinin Yahyâ b. el-Kattân olduğunu Ziyâüddin el-Makdisî'den (ö. 643/1245) aktarmaktadır. İbn Hacer onun bu görüşüne katılmamaktadır. Çünkü Ziyâüddin el-Makdisî, bu kişinin Yahyâ b. Ebî Kesîr olduğunu söylemiş daha sonra ise fikrinden vazgeçerek Yahyâ b. Saîd olduğunu belirtmiştir. İbn Hacer, Ziyâüddin el-Makdisî'nin hiçbir görüşünde "Yahyâ b. el-Kattân" ifadesini kullanmadığını ifade eder.

İbn Hacer'e göre Yahyâ el-Kattân'ın Ebû Seleme ile karşılaşmaması ve Züheyr b. Muaviye'nin de Yahyâ el-Kattân'dan herhangi bir nakli bulunmaması sebebiyle Moğultay'ın tespiti doğru değildir.³³ Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin Züheyr'den aktarımda bulunduğu hadisler vardır. Bu konuya *et-Telvîh*'in yazmasından ulaşılamamıştır. Ancak Aynî'de bu meseleyi Moğultay'dan aktarmakta; ilgili râvî hakkında bir ihtilaf bulunduğunu belirterek Moğultay'dan naklen âlimlerin görüşlerinden bahsetmektedir. İbn Hacer'in tenkiti Moğultay'ın Makdisî'den aktarımında yanlış yapması ise bu konuda İbn Hacer haklıdır. Makdisî, *es-Sünen ve'l-ahkâm 'ani'l-Muştafâ 'aleyhi efdalü's-şalâti ve's-selâm* eserinde "Yahyâ b. Saîd" olarak zikretmektedir.³⁴ *Umdetü'l-kârî başta olmak üzere hadis şerhlerinde de* bu râvinin Yahyâ b. Saîd'in el-Ensârî olduğu geçmektedir.³⁵ Moğultay burada Yahyâ b. Saîd el-Kattân ile el-Ensârî'yi karıştırmış olmasından kaynaklı hataya düşmüştür. Aynî, râvilerin isimlerini zikrederken daha açık bir şekilde belirtilmesinin daha uygun olacağını zikreder.

3.1.10. Moğultay'ın Buhârî'deki Rivayeti, Beyhâkî'nin Mûsâ > Affân Yoluyla Tahrîc Ettiğine Dair İddiası

Buhârî cinsel ilişkiden sonra guslün gerekliliğine dair bir rivayetin ardına benzer bir hadisi Mûsa b. İsmâîl (ö. 223/ [?]) > Affân senediyle aktarmaktadır. Moğultay söz konusu naklin farklı muttasıl tarikini Beyhakî'nin Mûsâ > Affân yoluyla aktardığını ifade etmektedir. İbn Hacer Moğultay'ın bu iddiasında hataya düştüğünü belirtmektedir. Beyhakî'nin hadisi Ebân > Affân tarikiyle aktardığını; Mûsâ'nın Affân'dan herhangi bir rivayet nakletmediğini de zikreder.³⁶ Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında hadisin İbn Hacer'in dediği

³² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/363.

³³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/190.

³⁴ Ebû Abdillâh Ziyâüddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-Makdisî, *es-Sünen ve'l-ahkâm 'ani'l-Muştafâ 'aleyhi efdalü's-şalâti ve's-selâm* (Suudi Arabistan: Dâru Mâcîd el-Asîrî, 1425), 3/511.

³⁵ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 11/55; Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Mübârekfûrî, *Tuhfetü'l-aḥvezi bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî* (Beirut: Daru'l-kütübî'l-İlmiyye, 1410), 3/415.

³⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/23.

tarikle zikredildiği görülmektedir. Ricâl eserlerinde de Mûsâ'nın Affân'dan hadis naklettiğine dair bir bilgi tespit edilememiştir. Ayrıca Hâdimü'l-harameyn ve Cevâmiu'l-kelim gibi dijital hadis arama programlarında da Mûsâ'dan nakline rastlanmamıştır. Bu veriler ise İbn Hacer'ine eleştirisinde isabetli olduğunu göstermektedir.

3.1.11. Moğultay'ın Zekâtı Vermeyen Kişilerin Ahiretteki Durumunu Konu Alan Hadisin Başlık ile Uyumsuzluğuna Dair Görüşü

Buhârî, “Mal çoğaltanlar kıyamette azaltanlardır” ismiyle bir başlık açmıştır. Söz konusu babın içinde ise infak etmeyip mal biriktirenlerin ahirette azaltanlar olacağını konu alan bir hadis kaydetmektedir. Ebû Bekr Ahmed b. İbrâhîm b. İsmâîl el-Cürçânî el-İsmâîlî (ö. 371/982) ile Moğultay'ın da içerisinde yer aldığı bir grup âlim, hadisin içeriği ile başlığın uyumsuz olduğunu söyleyerek Buhârî'yi eleştirmişlerdir. Ancak İbn Hacer, aslında uyumun açık olduğunu ifade eder. Buhârî'nin kastı, muhaddislerin nazarıyla hadisin aslıdır. Hadisin aslında üç konu yer almaktadır. Bu hadis, söz konusu üç meseleyi içeren bab başlıkları altında ayrı ayrı zikredilebileceğini ifade etmektedir.³⁷

3.1.12. Moğultay'ın Buhârî'ye Ebu'd-Derdâ'nın Sözüni Cezm Sigasıyla Nakletmesine İtirazı

Buhârî, “Deniz avı ve deniz yiyecekleri size helal kılındı” âyetinin³⁸ altında cezm sigasıyla Hz. Ebû Bekir ve Ömer'den konu ile alakalı munkatî rivayetler zikretmektedir. Bu hadisin sonunda Buhârî, Ebû Derdâ'nın sözüni cezm sîgası ile aktarmaktadır. Harbî bu rivayetin muttasıl senedini nakletmektedir. Moğultay hadisin muttasıl tariklerine rağmen Buhârî'nin burada muallak olarak cezm sigası ile rivayet etmesine itiraz etmektedir. İbn Hacer'e göre Harbî, hadisin senedini eserinde zikretmekte ve Buhârî'nin buradaki kastı ise zaten Harbî'nin aktardığı rivayettir. İbn Hacer bunun eleştiriyi yapanların dikkatinden kaçmış olabileceğini belirtmektedir.³⁹ Buhârî'nin bu şekilde aktardığı hadislerin birçoğunun muttasıl hali bulunmaktadır.

3.1.13. Moğultay'ın “Sen bana haramsın” Diyen Eşlerin Durumunu Konu Alan Babın Hadisler ile Uyumsuz Olduğuna Dair İddiası

Buhârî, hanıma “Sen bana haramsın” diyen kişinin fikhî durumunu açıklayan bölümde boşama ile ilgili bir hadis zikretmektedir.⁴⁰ Moğultay ve onun görüşünü benimseyenler, terceme ile hadis arasında uyum olmadığını ifade etmişlerdir. İbn Hacer'e göre; hadiste zikredilen talâk, bâin talaktır. Bu tür bir boşama sonucunda kadının kocasına haram olduğu Moğultay'ın gözünden kaçmış olabilir. Buhârî'nin bu şekilde bir başlık kullanımından kastının da bu olduğunu söylemektedir.⁴¹

³⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/263.

³⁸ Mâide, 96.

³⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/617.

⁴⁰ Buhari, Talak, 7.

⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/373.

3.1.14. Moğultay'ın Huneyn Gazvesinde Ganimet Taksimine Karşı Çıkan Kişinin Hurkûs Olduğuna Dair İddiası

Buhârî, Huneyn gazvesinden sonra ganimet dağılımı sırasında Rasûlullah'a itiraz edilmesini anlatan hadisi aktarmaktadır.⁴² İbn Hacer'in aktardığına göre; bu gazvede itirazda bulunan kişinin bazı âlimler tarafınca her ne kadar ensardan biri olduğu ifade edilmişse de Moğultay, bu hadiste ganimet paylaşımına karşı çıkanın ensardan olduğuna dair bir rivayet görmediğini ve itiraz eden adamın Hurkûs b. Zühayr olduğunu net bir şekilde belirtmektedir.

İbn Hacer'e göre Moğultay bu fikrinde hata etmiştir. Çünkü Hurkûs kıssası ona göre farklı bir olaydır. İbn Hacer bu kıssanın da Buhârî'nin ilerleyen bölümlerde Ebû Saîd el-Hudrî'den naklen aktardığı Hz. Peygamber'e ganimet dağıtımını sırasında adil olmadığını söyleyen birinin olayını anlatan hadis⁴³ olduğunu belirtir.⁴⁴ Bu kıssada Temimoğulları kabilesinden birisi olan Zülhüveysıra ile Hurkûs b. Zühayr'ın aynı kişi olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır. Bu da İbn Hacer'in eleştirisini desteklemektedir. Buhârî Huneyn gazvesinde ganimet taksimi sırasında itiraz eden adamın ensardan olduğunu bahsettiği kısa bir hadis nakletmektedir. Moğultay *et-Telvîh* şerhinde *et-Tabakât* isimli eserden aktardığı Huneyn gazvesi sırasında yaşananlar ile İbn Hacer'in zikrettiği rivayetteki olay farklıdır.

3.1.15. Moğultay'ın Birûha Bahçelerinin Sadaka Olarak Verilmesine Dair Rivayetini Yanlış Yerde Zikretmesi

İbn Hacer, Moğultay'ın Ebû Talha'nın Birûha bahçelerini sadaka olarak vermesini anlatan hadisi,⁴⁵ miras paylaşımının ölen kişinin vasiyeti ve borcunun ödenmesinden sonra yapılmasına dair ayet ile başlıklandırılan babın içerisinde zikrettiğini aktarmaktadır. İbn Hacer Buhârî'nin bu hadisi "Sadakayı müvekkiline geri veren kimse" başlığının altında naklettiğini belirtmektedir. O Moğultay'ın hadisi yanlış yere koyarak hataya düştüğünü söylemektedir.⁴⁶ Buhârî, Birûhâ hadisini "Sadakayı müvekkiline geri veren kimse" babında zikretmektedir.

3.1.16. Moğultay'ın Buhârî'nin İbn Şübrüme'yi Huccet Olarak Kabul Etmediğine Dair İddiası

Buhârî, "Mal ve had davalarında yemin davalıya aittir" bab başlığından sonra İbn Şübrüme'den bir nakilde bulunmaktadır.⁴⁷ İbn Hacer'in naklettiğine göre Moğultay; Buhârî'nin, İbn Şübrüme'yi hadisi alınacak bir huccet olarak kabul etmediğini ve ondan hadis almadığını belirtmiştir. İbn Hacer bunun oldukça garip bir iddia olduğunu söyler. Çünkü Buhârî'nin Kitâbü'ş-Şehâdât⁴⁸ ve Kitâbü'l-Edeb⁴⁹ bölümlerinde İbn Şübrüme'den hadis aktardığını ifade eder. İbn Hacer bu eleştirilerinin temelini Buhârî'nin farklı yerlerde İbn

⁴² Buhari, Megâzî, 56.

⁴³ *el-Câmi'u's-sahîh*, Menâkıb, 25.

⁴⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/56.

⁴⁵ Buhârî, "Vesâyâ", 26.

⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/379.

⁴⁷ Buhârî, "Şehâdât", 20.

⁴⁸ Buhârî, "Şehâdât", 20.

⁴⁹ Buhârî, "Edeb", 2.

Şübrüme'den nakilde bulunmasına dayandırmaktadır.⁵⁰ Buhârî'de yer alan bazı hadislerin senesinde onun adının zikredilmesi de bu tenkitini desteklemektedir.

3.1.17. Moğultay'ın Kâbe'ye Yürüyerek Gitmeyi Nezreden Yaşlı Bir Adamın Hatîb'in eserinde Ebû İsrâîl Olarak Geçtiğine Dair İddiası

Buhârî, iki oğlunun arasında geçen bir hikâyeyi konu alan hadisi nakletmektedir. Bu hikâyede, oğulları Kâbe'ye yürüyerek gitmeyi nezreden yaşlı bir adamın durumu dile getirilir.⁵¹ Moğultay, bu hadiste oğulları tarafından yürütülen kişinin Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) zikrettiği Ebû İsrâîl olduğunu düşünmektedir. Ancak İbn Hacer, bu görüşe katılmamaktadır. Hatîb'in eserinde Ebû İsrâîl'i konuşmamaya, gölgelenmemeye ve kendisini oruç tutmaya adayan bir kişi olarak anlattığını belirtmektedir.⁵² Hatîb'in *Târîhu Bağdâd*'ında ve hadislerde bir kişi ifadesi ile mübhem bırakılan şahısların kim olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla kaleme aldığı *el-Esmâ'ül-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muhkeme* eserinde İbn Hacer'in bahsettiği rivayet geçmektedir. Ebû İsrâîl; Moğultay'ın kastettiği rivayete değil de İbn Hacer'in izah ettiği olaya konu olan kişi olarak geçmektedir.⁵³

3.1.18. Moğultay'ın Hadiste Geçen Yüz Bin İfadesini Sekiz Bin Olarak Değiştirmesi

Buhârî, sahabenin sadaka ile emrolunduğunu ve bazılarının pazara gidip çalışarak hurma parası kazandığını ve bunu sadaka olarak verdiklerini; bunun yanında içlerinde yüz bin dirhem serveti olanlarında bulunduğu ifade eden bir hadis paylaşmaktadır.⁵⁴ İbn Hacer Moğultay'ın eserinde bu ifadenin sekiz bin şeklinde kaydedildiğini söyler. İbn Hacer'e göre bu bir tashîf hatasından ibarettir.⁵⁵ Söz konusu hadisin zikredildiği diğer eserlerde de yüz bin ifadesi geçmektedir. Bu da İbn Hacer'in tashîf olduğuna dair görüşünü desteklemektedir.⁵⁶

3.1.19. Moğultay'ın Hadiste Geçen مسيرة Kelimesinin Veznini Masdar-ı Merre Olarak Açıklaması

Buhârî, bir kadının yanında mahremi olmadan üç günden daha uzun sürecek bir yolculuğa çıkmasının helal olmadığını anlatan bir hadis zikretmektedir.⁵⁷ Moğultay hadiste geçen مسيرة ifadesindeki ة harfinin “bir defaya mahsus” manasına masdar-ı merre olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ İbn Hacer, bu şekilde bir açıklamanın temelini olmadığını söylemektedir. Yani ة harfinin bir defaya mahsus değil süreklilik anlamı kattığını belirtir.⁵⁹ Aynı meseleyi şu şekilde çözmektedir: عاش kökünden masdar-ı mîmî şeklinde nasıl مَعِيشَةً yaşamak olarak geliyorsa سار kökünden de مسيرة gelmiştir. Moğultay'ın bu şekilde açıklama yapması iki

⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 5/281.

⁵¹ Buhârî, “Cezâü's-Sayd”, 27.

⁵² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/79.

⁵³ Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beirut: Daru'l-Garbi'-İslamiyye, 1422), 9/243; Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâ'ül-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muhkeme* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417), 4/273,274.

⁵⁴ Buhârî, “Zekât”, 10.

⁵⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/284.

⁵⁶ el-Beyhakî, *es-Sünen*, 6/197; Muhammed b. Fütûh el-Humeydî, *el-Cem' beyne's-Şahîhayn*, nşr. Alî Hüseyin el-Bevvâb (Beirut: Dârü İbn Hazm, 1419), 1/492.

⁵⁷ *el-Câmi'u's-Şahîh*, Buhari, Taksiru's-Salat, 4.

⁵⁸ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî*, Britanya Müzesi, 306a.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/568.

şârihinde dikkatini çekmiş ve tenkit etmekten geri durmamışlardır. Nitekim birçok lügat kitabında Aynî'nin verdiği örnek üzerinden مسيرة vezni anlatılmış olup bu kelimenin masdar-ı mîmî olduğu kaydedilmiştir.⁶⁰

3.1.20. Moğultay'ın Kur'an'ın Farklı Lehçeler Üzerine İndirilmesini Konu Edinen Naklin Saîd b. Ufeyr > Leys > Yûnus senediyle geldiğini iddia etmesi

Buhârî, "İstitâbetü'l-mürteddîn" bölümünde Kur'an'ın yedi lehçe üzerine indirildiğini belirten hadisi Leys'ten muallak olarak aktarır.⁶¹ Moğultay, bu hadisin Buhârî tarafından Saîd b. Ufeyr > Leys > Yûnus senediyle muttasıl olarak aktarıldığını söyler. Ancak İbn Hacer, Moğultay'ın bu konudaki görüşünün yanlış olduğunu, hadisin aslında Saîd b. Ufeyr tarafından Leys'ten değil, Ukayl'dan rivayet edildiğini vurgular.⁶² Buhârî, "Fezâilü'l-Kur'an" bölümünde bu hadisi İbn Hacer'in zikettiği isnadla nakleder. Bu durum ise İbn Hacer'in tenkidinde haklı olduğu göstermektedir.

3.1.21. Moğultay'ın Ayette Geçen "سَدِيدًا" Lafzının "سَدَادًا" Olarak Okunabileceğine Dair Hadisi Taberî'den Farklı Senetle Aktarması

Buhârî, Nisâ sûresinin dokuzuncu ayetinde geçen "سَدِيدًا" lafzının "سَدَادًا" şeklinde de okunabileceğini; her iki okunuşun da "doğru söz" manasına geldiğine dair Mücâhit'in yorumunu muallak bir senetle zikreder.⁶³ İbn Hacer'e kaydettiği bilgiye göre Moğultay, Taberî'nin bu rivayeti muttasıl bir isnatla aktardığını belirtir. Moğultay bu hadisin İbn Ebî Necîh > Süddî aracılığıyla nakledildiğini söyler. İbn Hacer; Süddî'nin İbn Ebî Necîh'ten herhangi bir rivayeti olmadığını; Taberî'nin bu hadisi farklı bir tarikle tahrîc ettiğini ve bu nedenle Moğultay'ın ciddi bir hataya düştüğünü söyler.⁶⁴ İbn Hacer'in bu eleştirisi, Aynî tarafından hem üslup hem de usûl açısından eleştirilmiştir. Moğultay, İbn Hacer'in hocasının hocasıdır ve ona "Moğultay burada hata yaptı" şeklinde atıfta bulunmasının doğru olmadığını ve en azından nezaketen bir saygı ifadesi kullanılmasının daha iyi uygun olacağını belirtir. Ayrıca ilave bilgi içeren bir rivayet diğer nakilden evlâdır kaidesi gereğince İbn Hacer, ilmî kurallara göre de hatalıdır.⁶⁵ Dolayısıyla Moğultay böyle bir senedin varlığından haber verdiği için onun görüşü kabul edilmesi gerektiğini belirtir. Ancak İbn Hacer'in buradaki itirazı Moğultay'ın naklettiği bilginin referans olarak gösterdiği ana kaynaktan farklı bir şekilde zikretmesidir. Dijital hadis programlarında ise Moğultay'ın naklettiği senete rastlanmamıştır. Mesele bu açıdan ele alındığı zaman İbn Hacer'in eleştirisinde haklılık payı yüksektir. Ancak burada da İbn Hacer'in bu şekilde keskin ve net ifadeler kullanması haklı eleştirisinin Aynî tarafından tenkit edilmesine sebep olmuştur.

⁶⁰ Muhammed b. Amr Ebû Mûsâ el-İsbehânî, *el-Mecma'u'l-muğîs fi ğarabeyi'l-Kur'an ve'l-Ħadîs*, nşr. Abdülkerim el-Azbavî (Mekke: Camiatu Ümmi'l-Kurâ, ts.), 2/162; Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dârü Sadr, 1414), 4/389; Ahmed Muhtâr Ömer, *Mu'cemü'l-Lugati'l-Arabiyyeti'l-Muasıra* (Alemü'l-Kütüb, 1429), 2/1148.

⁶¹ Buhârî, "İstitâbetü'l-Mürteddîn", 9.

⁶² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/305.

⁶³ Buhârî, "Rikâk", 18.

⁶⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/300.

⁶⁵ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 23/65.

3.1.22. Moğultay'ın Abdest Alınıp Namaz Kılındıktan Sonra Günahların Bağışlanacağını Konu Alan Hadisin Muallak Olduğunu Belirtmesi

Buhârî, bir kimsenin güzelce abdest alıp namaz kıldığında günahlarının bağışlanacağını konu alan hadisi İbrahim b. Sa'd'dan şu şekilde nakleder: *وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ قَالَ: قَالَ صَالِحٌ: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ: الْأَوْسِيُّ قَالَ: حَدَّثَنِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ سَعْدٍ، عَنِ ابْنِ شِهَابٍ: أَنَّ عَطَاءَ بْنَ يَزِيدٍ أَخْبَرَهُ: أَنَّ حُمْرَانَ مَوْلَى عُمَرَ أَخْبَرَهُ*. Moğultay'ın da içerisinde yer aldığı bir grup âlim, ikinci hadisin muallak olarak rivayet edildiğini düşünmektedirler. İbn Hacer, söz konusu rivayetin muallak olduğuna dair iddianın asılsız olduğunu ifade eder. Ona göre bu sened, bir öncekine atfedilmesinden dolayı “وَعَنْ إِبْرَاهِيمَ” (ve İbrahim'den) diyerek bu nakli İbrahim'den aktaran Buhârî'nin hocası, Abdülazîz b. Abdillâh el-Üveysî'dir. Nitekim Ebû Avâne'nin eş-Şâhîh'inde kaydettiği isnadda da Üveysî, hadisi İbrahim'den nakletmektedir.⁶⁷

3.1.23. Moğultay'ın “İki kişilik yemeğin üç kişiye yeteceğini” Konu Alan Rivayetin Buhârî'nin Şartlarına Göre Sahih Olduğu İddiası

İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284), Buhârî'nin iki kişilik yemeğin üç kişiye yeteceğine dair oluşturduğu bab başlığının⁶⁸ aynı zamanda bir hadis olarak aktarıldığını ancak bu rivayetin Buhârî'nin sıhhat şartlarına uymadığını söyler. Öte yandan Moğultay Tirmizî'nin, Ebû Süfyân > Câbir isnadıyla gelen hadisi Buhârî'nin sıhhat şartlarına göre sahih olarak kabul ettiğini aktarır. İbn Hacer ise bu iddiasının isabetli olmadığını; nitekim Buhârî Ebû Süfyân'dan aktardığı rivayetleri asıl olarak kaydetmediğini belirtir. Ayrıca İbn Hacer, Moğultay'ın söz konusu rivayetin kaynağı olarak Tirmizî'yi göstermesine eleştirir. Çünkü rivayetin Müslim tarafından da nakledildiğini ifade eder.⁶⁹ Buhârî, rivayet sisteminde kendi sıhhat şartlarına uygun olan hadisleri asıl olarak, sıhhat şartlarına uymayan rivayetleri asıl rivayetlerin ardından makrûnen nakletmektedir. Bu bağlamda İbn Hacer'in eleştirilerinin isabetli olduğu söylenebilir. Ayrıca Müslim'in eserinin hadis kaynakları arasındaki konumundan dolayı Moğultay'ın söz konusu rivayetin kaynağı olarak ilk önce onu göstermesi beklenirdi.

3.1.24. Moğultay'ın Atâ b. Ebî Rebâh'tan Muallak Olarak Kaydedilen Naklin Muttasil İsnadını Kaynak Gösterdiği Eserden Farklı Nakletmesi

Buhârî, Bakara sûresinin iki yüz beşinci âyetinde geçen النسل ifadesinin hayvan manasına geldiğini Atâ b. Ebî Rebâh'tan muallak olarak aktarmaktadır. Moğultay, bu rivayeti İbn Ebî Hâtim'in Muhammed b. Ebî Sa'd el-Üfî > Atâ senediyle tahrîc ettiğini iddia etmektedir. İbn Hacer ise İbn Ebî Hâtim ve diğer âlimlerin rivayeti Üfî'den İbn Abbâs'a uzanan bir tarikle kaydettiklerini belirterek Moğultay'ın aktarımında hata olduğuna dikkat çekmektedir.⁷⁰

⁶⁶ Buhârî, “Vudû”, 24.

⁶⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/261.

⁶⁸ Buhârî, “Et'ime”, 11.

⁶⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/535. Söz konusu rivayet için bk. Müslim, Eşribe, 179.

⁷⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/188.

Gerçekten de İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde⁷¹ söz konusu hadis, İbn Hacer'in belirttiği senedle yer almaktadır. Bu durum, Moğultay'ın yanlış aktardığını ve İbn Hacer'in eleştirisinin doğruluğunu göstermektedir.

3.1.25. Moğultay'ın İlgili Rivayette Mübhem Bırakılan Kişinin Ebû İsrâîl Olabileceğini Aktarması

Buhârî çok sıcak olan bir günde oruç tutan şahsın durumunu anlatan bir hadisi nakletmektedir. İbn Hacer'e göre Moğultay hadiste bahsi geçen kişinin Ebû İsrâîl olduğunu düşünmekte; bu fikrini Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Mübhemât* adlı eserine dayandırmaktadır. İbn Hacer ise Hatîb'in bu kıssada söz konusu kişinin Ebû İsrâîl olduğuna dair bir ifade kullanmadığını vurgulamaktadır.⁷² İbn Hacer'in de belirttiği gibi Hatîb *el-Esmâ'ü'l-mübhem fi'l-enbâ'i'l-muḥkeme* isimli eserinde Buhârî'nin kaydettiği rivayette geçen kişinin Ebû İsrâîl olduğuna dair açıklama yapmamaktadır.⁷³ Bu bilgi ise İbn Hacer'in tenkidinde isabetli olduğuna işaret etmektedir. Ancak Aynî'nin kaydettiği bilgiler dikkate alındığında farklı bir sonuç çıkmaktadır. Aynî, İbn Hacer'in "Moğultay ... iddia ediyor" şeklinde bir ifadeyi kullanmasını doğru bulmamakta; çünkü Moğultay'ın söz konusu ma'lûmâtı قیل "söylendi" lafzıyla ile meçhul olarak naklettiğini belirtmektedir. Temrîz sîgası, genellikle zayıf bir görüşün aktarımında kullanılan bir aktarım şeklidir. İbn Hacer'in bu tavrı ise onun, Moğultay'ın temrîz sîgasıyla naklettiği bir görüşü sanki Moğultay'ın kanaati gibi aktardığını göstermektedir.

3.1.26. Moğultay'ın Hz. Ebû Bekr'in İnsanlara İmam Olduğu Rivayetinde Ziyade Lafız Olduğuna Dair İddiası

Hz. Peygamber'in hastalığında Hz. Ebû Bekir'den imamet geçme emrini konu alan rivayet aktarılmaktadır. Metnin sonunda Muâviye'den rivayetle "Ebû Bekir ayakta namaz kılarken Resûlullah onun sol tarafına oturdu." ziyadesi de zikredilir. Moğultay tarafından İbn Hibbân'ın *es-Sahîḥ*'i kaynak gösterilerek Muallak olarak nakledilen söz konusu naklin muttasıl tariki kaydedilmektedir. İbn Hacer, İbn Hibbân'ın tahrîc ettiği hadiste ziyade lafız yer almaması sebebiyle Moğultay'ı dikkatsizlikle itham eder. Ayrıca Buhârî'nin söz konusu rivayetin muttasıl isnadını eserinin başka yerinde zikretmesi⁷⁴ de İbn Hacer'in Moğultay'ı eleştirmesine neden olmuştur.⁷⁵ Ayrıca bu hadiste, Hz. Muâviye'den gelen muttasıl hadiste bu ifade yer almaktadır.

3.1.27. Moğultay'ın Buhârî'nin Ebû Nu'aym'dan Naklettiği Hadisin Yarısını Semâ Ettiğine Dair Görüşü

Buhârî, Hz. Peygamber'in Ebû Hureyre'nin de içerisinde yer aldığı Suffe ashabına süt ikram etmesini, bir mucize sonucu içilen sütün bitmemesini konu alan uzunca bir hadis nakleder. Buhârî, hocası Ebû Nu'aym'dan bu hadisin yarısına yakınını işittiğini belirtmekle birlikte tam olarak nereye kadarını semâ ettiğini açıklamaz. Bu durum ise şârihler arasında

⁷¹ İbn Ebî Hatim 2/367.

⁷² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/186.

⁷³ el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Esmâ'ü'l-mübhem fi'l-enbâ'i'l-muḥkeme*, 4/273-274.

⁷⁴ Buhârî, "Ezan", 39.

⁷⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/155.

ihtilafa neden olmuştur. İbn Hacer'in naklettiğine göre Moğultay, bu rivayetin işitilen kısmını Buhârî'nin isti'zan babında zikrettiğini kesin bir dille belirtmektedir.⁷⁶ İbn Hacer ise bu tespitini kesin bir şekilde ifade etmesine karşı çıkar. Çünkü İbn Hacer, Buhârî'nin Ebû Nu'aym'dan işittiği miktarı belirlemede istifade edilen hadis metninin Ebû Nu'aym'ın değil de İbnü'l-Mübârek'in nakli olma ihtimali olduğunu belirtir.⁷⁷ Açık bir delili bulunmayan ve farklı ihtimallerin söz konusu durumlarda yapılan tespitlerin kesin bir dille ifade edilmesi ilmî usullere uygun olmadığı için İbn Hacer'in eleştirisinin isabetli olduğu düşünülmektedir.

3.1.28. Moğultay'ın "Bu aylar gün olarak eksik olsa bile tamdır." Sözü'nün İshâk b. Süveyd el-Adevî'ye Ait Olduğu İddiası

Buhârî, "Ramazan ve Kurban Bayramlarının Bulunduğu Aylar Eksik Olmaz" başlığının altında İshâk adlı birinin bu konuda "Bu aylar gün olarak eksik olsa bile tamdır." dediğini nakleder.⁷⁸ Moğultay'a göre söz konusu kişi İshâk b. Süveyd b. Hübeyre el-Adevî'dir. Bu görüş İbnü'l-Mülakkın tarafından da kabul edilmiştir. İbn Hacer onları, görüşlerinin delilsiz olduğunu belirterek eleştirmektedir. Ona göre buradaki zikredilen âlim, İshâk b. Râhûye'dir (ö. 238/853).⁷⁹ Aynî konuya Moğultay'ın kanaatinin doğruya daha yakın olduğunu, zira bu hadisin râvileri arasında İbn Süveyd'in yer aldığını ifade eder. Ona göre asıl İshâk'ın, İbn Râhûye olduğunu söyleyen kişi kendi görüşüne delil getirmesi gerekmektedir. Söz konusu görüşün Tirmizî'nin eserinde İshâk b. Râhûye'den nakledilmesi ve onun fıkıh alanında öne çıkan bir kimse olması İbn Hacer'in kanaatinin daha doğru olduğunu göstermektedir.

3.1.29. Moğultay'ın Namazda İken El ile Yerden Destek Alma Hadisinin Sonundaki Sözlerin Buhârî'ye Ait Olduğuna Dair İddiası

Buhârî, "Namazda elden yardım alma" babında şu ifadelerle Hz. Ali'nin bir fiiline yer verir⁸⁰: *ووضع كفه على رصغه الأيسر إلا أن يحك جلدًا أو يصلح ثوبًا* (Ali b. Ebî Tâlib namazda sağ elinin avuç içini sol kolunun bileği ile eli arasındaki eklem üzerine (yahud ayaktaki aynı eklem üzerine) koymuş ve namazda cildi kaşımakta ve elbiseyi düzeltmek hariç) Bu metinde ۱) edatından sonraki kısmın Hz. Ali'nin fiilinin devamı mı yoksa Buhârî'ye ait bir söz mü olduğu konusunda şârihler arasında bir ihtilaf bulunmaktadır. Moğultay'a göre söz konusu ibare Buhârî'nin sözüdür. İbn Battâl, İbnü'l-Mülakkın ve Molla Gürânî'de bu fikirdedir. Ancak İbn Hacer, bu âlimlerin hata ettiklerini, zira Müslim b. İbrahim naklettiği rivayette bu ifadenin Hz. Ali'ye aidiyeti açık bir şekilde gelmektedir.⁸¹ İhtilafa konu olan metinde istisna edatından önce bir bölüm düşmüştür. Dolayısıyla İbn Hacer'in Buhârî'nin sözü olmayan bir ifadeyi ona nispet edenlere itirazı isabetlidir.

⁷⁶ Buhârî, "İsti'zân", 14.

⁷⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/283. Buhârî bahsi geçen yerde hadisi şu senetle aktarmaktadır: Ebû Nu'aym > Ömer b. Zer Mücahit > Ebû Hureyre; Muhammed b. Mukâtil > Abdullah b. Mübarek > Ömer b. Zer > Mücahit > Ebû Hureyre.

⁷⁸ Buhârî, "Savm", 12.

⁷⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/125.

⁸⁰ Buhârî, "el-Amel fi's-Salat", 1.

⁸¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/72.

3.1.30. Moğultay'ın Kitâbü'l-Birr ve's-sıla'da Bir Rivayetin Farklı Bir Senetle Tahrîc Edildiğini Belirtmesi

Buhârî, Hz. Âişe'den Hz. Peygamber'in vahiyden bir kısmını gizlediğini iddia eden kişiye inanılmaması gerektiğini konu alan bir hadis nakleder.⁸² İbn Hacer'in verdiği bilgiye göre Moğultay, Abdullah b. Mübarek'in *Kitâbü'l-Birr ve's-sıla* adlı eserinde bu hadisi Süfyân > Muâviye b. İshâk > Urve > Âişe senediyle tahrîc ettiğini belirtmektedir. İbn Hacer ise mezkûr naklin bu tarikle gelmediğini; söz konusu rivayetin Buhârî'nin *Halku ef'âli'l-'ibâd* adlı kitabında Akîl > İbn Şihâb > Urve > Âişe senediyle geldiğini ifade etmektedir.⁸³ İbn Hacer, Moğultay'ın bu konudaki görüşünü hatalı bulmaktadır.⁸⁴ Ancak Abdullah b. Mübârek'in kitabının günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Birr ve's-sıla* eserinde bu rivayet yer almamaktadır. Aynı zamanda el-Müsned eserinde bulunan "el-birr ve's-sıla ve'l-edep" bölümü de taratılmış olup bu senete rastlanmamıştır. Moğultay'ın zikrettiği kaynakta mezkûr senedin bulunmaması İbn Hacer'in eleştirisinin yerinde olduğunu göstermektedir.

3.2. İbn Hacer'in Tartışmaya Açık Eleştirileri

İbn Hacer'in bazı eleştirilerinde argümanlarının zayıf olması nedeniyle Moğultay'ın görüşlerinin daha isabetli olduğu düşünülen konular bu gruba dâhil edilmiştir. Bunun yanı sıra her iki şârihin delillerinin de isabetli olma ihtimali bulunan durumlarda ise mesele izah edilmiş ve konunun tartışmalı olduğu belirtilmiştir.

3.2.1. Moğultay'ın Nasıl Salavat Getirileceğini Açıklayan Hadisi Kitâbüs-Salât Bölümünde Zikrettiğine Dair Eleştiri

İbn Hacer'in naklettiğine göre Kâ'b b. Ucre'nin Rasûlullah'a salavatın nasıl getireceğini sorması üzerine Hz. Peygamber'in sallı-barik dualarını söylediğini içeren hadisi, Moğultay ve İbnü'l-Mülakkın'ın *Kitâbu's-Salât* bölümünde zikrettiklerini söyler. İbn Hacer Buhârî'nin bu rivayeti namaz bölümünde zikretmediğini belirterek ikisini de eleştirmiş ve doğruya iletcek olanın Allah olduğunu ifade ederek sitemde bulunmuştur.⁸⁵ Moğultay'ın *et-Telvîh* şerhinin incelediğimiz nüshasında İbn Hacer'in eleştirisine sebep olan hadis *Kitâbü'l-Ezân* bölümünde bulunmaktadır.⁸⁶ İbnü'l-Mülakkın ise bu hadisi *Kitâbü'l-Enbiyâ*, *Kitâbu't-Tefsîr* ve *Kitâbu'd-Daavât* başlıklarının altında ilgili bablarda zikreder.⁸⁷ Buhârî Ka'b b. Ucre'den benzer rivayetleri Buhari, *Ehâdîsü'l-Enbiyâ*,⁸⁸ *Kitâbu Tefsîri'l-Kur'ân*⁸⁹ ve *Kitâbu'd-Daavât*⁹⁰ bölümlerinde aktarır. Moğultay ve İbnü'l-Mülakkın'ın İbn Hacer'in iddia ettiğinden farklı yerlerde kaydetmiş olmaları buradaki eleştiriye tartışmalı hale getirmektedir.

⁸² Buhârî, "Tevhid", 46.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed el-Buhârî, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, nşr. Fehd b. Süleyman (Riyad: Dâru Atlasi'l-Hadrâ', 1426), 56.

⁸⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 13/505.

⁸⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 6/410.

⁸⁶ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*, Pakistan Kütüphaneleri, 180a.

⁸⁷ İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 19/390, 23/140, 29/289.

⁸⁸ Buhârî, "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 10.

⁸⁹ Buhârî, "Tefsir", (Ahzab) 10.

⁹⁰ Buhârî, "Daavât", 32.

3.2.2. Moğultay'ın Buhârî'nin Mütâbi Aktardığı Rivayetin Muttasıl Olarak Başka Bir Eserde Zikredildiğini Aktarması

Buhârî, yağmur duasını konu alan hadise mütâbi zikreder.⁹¹ Moğultay, bu rivayetin Dârekutnî'nin *Ġarâibu'l-efrâd* kitabında Yahyâ > Ubeydullah tarikiyle muttasıl olarak aktardığını iddia eder. Ancak Moğultay'ın şerhinde zikrettiği Dârekutnî'nin *Ġarâibu'l-efrâd* eserinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Moğultay, Buhârî'de *صَيِّبًا نَافِعًا* lafzıyla aktarılan hadisin mütâbi olan rivayetinde Yahyâ > Ubeydullah senediyle *صَيِّبًا هَنِيئًا* olarak nakletmektedir.⁹²

İbn Hacer, Buhârî'nin mütâbi rivayeti Kâsım b. Yahyâ'dan aktardığını belirterek Moğultay'ın elindeki Buhârî nüshasında "Kasım b." ifadesinin düşmüş olabileceğini ve bu nedenle onun görüşünün doğru olmadığını ifade eder.⁹³

İbn Hacer Moğultay'ın kastettiği senetteki Yahyâ'nın, Kâsım b. Yahyâ olduğunu düşünerek "Kasım" ifadesinin Moğultay'ın elindeki Buhârî nüshasında düştüğünü belirtmiştir. Ancak söz konusu rivayet Moğultay'ın ifade ettiği tarikle Nesâî'nin *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle* kitabında bulunmaktadır.⁹⁴ Lafız ve senet benzerliğinden dolayı Moğultay'ın kastettiği hadisin bu rivayet olma ihtimali göz önüne alındığında İbn Hacer'in eleştirisi tartışmalı görülmektedir.

3.2.3. Moğultay'ın "Seferden gelince namaz kılınması" Başlığı ile Altındaki Hadisin Uyumsuz Olduğu İddiası

Buhârî "Seferden gelince namaz kılınması" başlığı altında Câbir b. Abdullah'ın Rasûlüllah mescitte iken yanına geldiğini ve ona iki rekât namaz kılmasını emrettiğini konu alan bir rivayet zikreder. Hadisin sonunda Rasûlüllah'ın Câbir'e borcu olduğunu ve ödediğini ifade eden bir cümle bulunmaktadır. İbn Hacer'in aktardığına göre metinde Câbir'in yolculuktan geldiğini ifade eden bir ibare bulunmadığı için Moğultay, bu hadisin bab başlığına uygun olmadığını düşünmektedir. İbn Hacer ise bu görüşünde Moğultay'ın dikkatsiz davrandığını ifade eder. İbn Hacer, Hz. Peygamber'in Câbir'e deve borcu olduğuna dair birçok rivayet aktarıldığını ve bu borcun Câbir yolculuktan döndüğü zaman ödendiğinin bilindiğini belirtmektedir. Bu delillerden yola çıkarak İbn Hacer, Moğultay'ın bab-hadis uyumsuzluğu iddiasının yerinde olmadığını ifade etmektedir.⁹⁵ Nitekim Buhârî bu konuya ilişkin iki hadisi eserinin farklı yerlerinde zikretmektedir. Rivayetlerin birinde Câbir'in seferden geldiği ve Hz. Peygamber'in ona namaz kılmasını emrettiğinden bahsetmektedir.⁹⁶ Diğerinde ise Câbir'in yolculukta iken bir deveyi borç verdiğini, Medine'ye döndüklerinde Rasûlüllah'ın onu mescide

⁹¹ Buhârî, "İstiskâ", 23.

⁹² Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*, Britanya Müzesi, 275b.

⁹³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/519.

⁹⁴ Ebû Abdirrahmân Ahmed en-Nesâî, *'Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, nşr. Fârûk Hamâde (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle), 514.

⁹⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/537.

⁹⁶ Buhârî, "Cihad", 199.

çağırıldığını, ona namaz kılmasının emrettiğini ve borcunu ödediğini nakletmektedir.⁹⁷ Bab başlığı altında zikredilen hadisi ferdi olarak ele aldığımız zaman hadis içerisinde Câbir'in yolculuktan döndüğüne dair bir ifade olmaması Moğultay'ı haklı göstermektedir. İbn Hacer ise olayı konuyla ilgili diğer rivayetleri dikkate alarak bab başlığı ile hadis arasında bir uyumsuzluğun olmadığını belirtmektedir.

3.2.4. Moğultay'ın Namazda Sağ Elin Sol Bilek Üzerine Konulmasını Emreden Hadisin Senedindeki İsmâîl'in, İsmâîl b. İshâk el-Kâdî Olduğu Görüşü

Buhârî, namazda sağ elin sol bileğin üzerine konulmasını konu alan bir rivayeti nakleder. Ardından o, İsmâîl isimli bir râviden muallak bir senedle ziyade lafızlar içeren bir metin aktarır.⁹⁸ Moğultay, bahsi geçen râvinin, Ka'nebî'den rivayeti bulunan İsmâîl b. İshâk el-Kâdî olduğunu öne sürmektedir.⁹⁹ Aynî'nin naklettiğine göre Moğultay bu iddiasını, Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-kübra*'sında¹⁰⁰ ve Dârekutnî'nin *el-Muvaṭṭaât* adlı eserinde yer alan benzer bir rivayete dayandırmaktadır.¹⁰¹ Her iki eserde de söz konusu hadisin senedinde İsmâîl b. İshâk adı geçmektedir. İbnü'l-Mülakkın ve Şihâbüddin el-Gürânî de bu görüşü paylaşmaktadırlar.¹⁰²

İbn Hacer, Humeydî'nin görüşünü kabul ederek Buhârî'nin bu râviden rivayette bulunduğu dair bir bilginin mevcut olmadığını dile getirir. Ayrıca İbn Hacer, râvinin Buhârî'nin hocaları arasında değil de akranları arasında anıldığını ve onun Buhârî'den daha genç olduğunu ifade ederek Moğultay'ın bu konudaki görüşünün yanlış olduğunu savunmaktadır. İbn Hacer söz konusu râvinin, İsmâîl b. Ebî Üveys olduğu kanaatinde dir.¹⁰³

Aynî, Buhârî'de geçen hadis ile Beyhakî'nin aktardığı rivayetin birbirleriyle örtüştüğünü ifade ederek Moğultay'ın tenkit edilmesini doğru bulmamaktadır.¹⁰⁴ Ayrıca Moğultay, İsmâîl b. İshâk olabileceğini temkinli bir üslupla ifade etmiştir. Onun bu ifadelerinden dolayı Aynî, tenkit edilmesinin isabetli olmadığını söylemiştir. Ayrıca Aynî, İsmâîl b. İshâk'ın Buhârî'den yaşça küçük olmasının, ondan semâda bulunmasına bir engel oluşturmadığını düşünmektedir.¹⁰⁵

Senedde geçen râvinin ismi dışında kimliğine dair bilgi verilmemesi şârihler arasında ihtilâfa neden olmuştur. Şârihler bazı argümanlara dayanarak söz konusu kişinin kim olduğuna dair içtihatlarında bulunmuşlardır. Moğultay'ın kendi kanaatini temkinli bir dille ifade ederken; İbn Hacer'in kesin bir üslup kullanması ve Moğultay'ı tenkit etmesi

⁹⁷ Buhârî, "Hibe", 23.

⁹⁸ Buhârî, "Ezan", 87.

⁹⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/225.

¹⁰⁰ el-Beyhakî, *es-Sünen*, 2/44.

¹⁰¹ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/280.

¹⁰² İbnü'l-Mülakkın, *et-Tavzîh*, 6/637; Şemseddin Ahmed b. İsmâîl el-Gürânî, *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi châdîsi'l-Buhârî* (Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1429), 2/372.

¹⁰³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/230.

¹⁰⁴ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/280.

¹⁰⁵ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 5/280.

kanaatimizce ilmî üslup değildir. Hadis tarihinde çağdaşlar arasında rivayet aktarımının mümkün olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İsmâîl b. İshâk'ın Buhârî'den hadis nakletmesinin olası olduğu, dolayısıyla İbn Hacer'in delilinin yeterince sağlam olmadığı ileri sürülebilir. İbn Hacer'in diğer argümanı ise Moğultay'ın bahsettiği kişinin Buhârî'den bu nakil dışında başka bir hadis aktarmamasıdır. Ancak hadis rivayetlerinde tek bir rivayeti bulunan kişiler mevcuttur ve ilgili kişinin bu rivayetin tek nakledeni olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir. Netice itibarıyla söz konusu kişinin kim olduğu konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. İbn Hacer'in kesin bir üslup kullanması ise isabetli görünmemektedir.

3.2.5. Moğultay'ın Hırsızın Elinin Kesilmesi Konusunda Muallak Rivayeti Abdurrahman b. Hâlid'den Aktaran Başka Kişilerin de Bulunduğuna Dair İddiası

Buhârî, hırsızın elinin kesilmesini konu alan başlıkta Abdurrahman b. Hâlid > Zührî kanalıyla muallak gelen bir rivayet zikreder. Moğultay, Zührî'nin 'İlelü hadîsi'z-Zührî adlı eserinde bu rivayeti Abdurrahman b. Hâlid'den nakleden kişilerin Muhammed b. Bekr ile Ravh b. Ubâde'nin olduğunu kaydeder. İbn Hacer ise Muhammed ve Ravh'ın söz konusu râviden böyle bir hadis nakletmediklerini ifade eder.¹⁰⁶ Aynî, İbn Hacer'in rivayetin varlığına dair eleştirilerinin delilsiz olduğunu ve bu durumda rivayetin var olduğu yönündeki görüşün tercih edilmesi gerektiğini savunur. İbn Hacer'in söz konusu rivayete vakıf olmamasının, Moğultay'ın da bu tariki bulamayacağı anlamına gelmediğini belirtir.¹⁰⁷ İbn Hacer, hocası İbnü'l-Mülakkın'ın da bu konuda Moğultay'la aynı fikirde olduğunu ifade eder. Eserlere hakimiyeti olan iki şârihin yani Moğultay ve İbnü'l-Mülakkın'ın aynı fikirde olmaları, Moğultay'ın görüşünü destekler niteliktedir. Şerhlerde adı geçen esere ulaşamadığı için tenkit doğrudan değerlendirilemese de Aynî'nin açıklamaları ışığında İbn Hacer'in eleştirileri tartışmalı hale gelmektedir.

3.2.6. Moğultay'ın حَرَامٌ Kelimesinin جُرْمٌ Şeklinde Okunuşunu Konu Alan Rivayeti Tefsîrî't-Taberî'deki Seneden Farklı Bir İsnatla Nakletmesi

Buhârî, Enbiyâ sûresinin doksan beşinci ayetinde geçen حَرَامٌ kelimesinin جُرْمٌ şeklinde okunduğu zaman "vacip oldu" manasına geldiğine dair bir rivayeti, Mansûr b. Nu'mân > İkrime > İbn Abbas senediyle muallak olarak nakleder.¹⁰⁸ İbn Hacer, Moğultay'ın şerhinde söz konusu rivayeti muttasıl bir şekilde Ebû Ca'fer et-Taberî > İbn Kahzad > Ebû Avâne > İbn Abbas senediyle naklettiğini belirtir ancak kendisinin hadise ait böyle bir sened bilmediğini söyler. Ayrıca İbn Hacer, isnadda geçen Taberî'nin tefsîr eserinde de mezkûr tarikini bulamadığını; ancak Taberî, Abd b. Humeyd ve İbn Ebî Hâtim'in tefsirlerinde söz konusu hadisin üç farklı tarikle geldiğini söyler.¹⁰⁹ Aynî bahsi geçen muallak rivayetin muttasıl halini Moğultay'ın

¹⁰⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 12/101.

¹⁰⁷ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 23/279.

¹⁰⁸ Buhârî, "Kader", 9.

¹⁰⁹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 11/508. Bu tarikler şöyledir: Dâvûd b. Ebî Hind > İkrime > İbn Abbas; Saîd b. Cübeyr > İbn Abbas; Atâ > İkrime.

naklettiği şekilde aktarır. Ayrıca o, İbn Hacer'in bu bilgiye ulaşamamış olmasının Moğultay'ın da söz konusu senede erişemeyeceği manasına gelmediğini belirtir. Aynı zamanda Taberî'nin tefsirinin birçok nüshası olduğunu ve bu nedenle elde edilen nüshalarda eksiklerin olabileceğini ifade eder.¹¹⁰ Günümüze gelen *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* eserinde de hadis İbn Hacer'in bahsettiği senetle nakledilmektedir.¹¹¹ Ayrıca dijital hadis tarama programlarında yaptığımız araştırmada da Moğultay'ın kaydettiği tarik tespit edilememiştir. Ancak Aynî'nin de belirttiği gibi Moğultay'ın günümüze gelmeyen bir kaynaktan söz konusu senedi alması ihtimal dâhilinde olduğu için tartışmalı eleştiriler kısmına alınması uygun bulunmuştur.

3.2.7. Moğultay'ın Şahîhu'l-Buhârî Nüshalarında "Sahuru Tehir Etme" Şeklinde Bir Bab Başlığı Bulunduğunu İddia Etmesi

Moğultay, "Sahurun acele yapılması" başlığı hakkında İbn Battâl'ın "Buhârî başlığı 'Sahuru tehir etme' olarak belirlense daha uygun olurdu." sözünü aktardıktan sonra *Şahîhu'l-Buhârî* nüshalarından birinde söz konusu babın bu şekilde kaydedildiğini belirtir. Ancak İbn Hacer, *Şahîhu'l-Buhârî* nüshalarında "Sahuru tehir etme" şeklinde bir ifadeye rastlamadığını belirterek Moğultay'ın görüşünün doğru olmadığını ima etmektedir.¹¹² Bahsedilen bab başlığının günümüze gelen birçok Buhârî nüshasında¹¹³ ve Aynî'nin şerhinde "Sahuru tehir etme" şeklinde geçmesi,¹¹⁴ Moğultay'ın verdiği bilginin doğru olduğunu göstermektedir.

3.2.8. Moğultay'ın الصُّلُّ Kelimesinde Geçen Şâd Harflerini Dâd Olarak Okunacağı İddiası

Teyemmüm ayetlerini konu edinen hadisin¹¹⁵ farklı bir rivayetinde ayetin iniş yerinin الصُّلُّ "Sulsul" denilen bir yer olduğu ifade edilmektedir. İbn Hacer, bu mekân isminde bulunan şâd harflerini Moğultay'ın dâd harfleriyle الصُّلُّ şeklinde aktarmasının hata olduğunu düşünmektedir. İbn Hacer'in Moğultay'ı eleştirmesinin sebebi bu şekilde herhangi bir aktarım veya bilginin olmaması olabilir. İbn Hacer, Endülüslü coğrafya âlimi el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) de kendisiyle aynı kanaatte olduğunu aktarmaktadır. Ancak el-Bekrî, ayetlerde ve hadislerde geçen mekân isimlerine dair bilgilere yer verdiği *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* isimli eserinde doğru olanın Moğultay'ın aktardığı şekilde olduğunu belirtmektedir.¹¹⁶ İbn Hacer'in görüşüne referans gösterdiği kaynakta söz konusu kelimenin dâd harfleriyle geçmesi bu eleştirisini tartışmalı hâle getirmektedir.

¹¹⁰ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 23/156.

¹¹¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 18/525.

¹¹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/137.

¹¹³ Buhârî, "Savm", 18.

¹¹⁴ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 10/298.

¹¹⁵ Buhârî, "Teyemmüm", 1.

¹¹⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403), 3/840.

3.2.9. Moğultay'ın "Gümüşle Kaplı Tabaklarda Yemek Yenilmesi" Başlığının Altındaki Hadisle Uyumsuz Olduğu İddiası

Moğultay, "Gümüşle kaplanmış kaplarda yemek yenilmesi" babının, altın ve gümüş kaplarda içmeyi yasaklayan hadisle¹¹⁷ uyumsuz olduğunu belirtmektedir. O, Huzeife'nin içtiği kabın gümüş olduğunu, gümüş kaplama olmadığını vurgular. Eğer kap, gümüş kaplama olsaydı bu durumda bu hadisin başlık ile uyumlu olacağını dile getirir. İbn Hacer ise bu hadisin bab ile uyumlu olduğunu ifade eder. Bu iddiasına delil olarak da Kirmânî'nin (ö. 786/1384) babta kullanılan مُفَضِّلٌ kelimesine "tamamen gümüş" veya "içeriğinde ve süs olarak üstünde gümüş bulunan kaplar" manasına geldiğine dair açıklamasını getirir. İbn Hacer bu yoruma göre hadisin bab ile uyumunun sağlandığını ifade eder.¹¹⁸ Aynî مُفَضِّلٌ lafzının lügatte Kirmânî'nin iki anlama geldiği görüşünün delile muhtaç olduğunu belirtir. Ayrıca fıkıh ilminde de gümüş ile gümüş kaplama kabın ayrı hükümlere bağlandığını söyler.¹¹⁹ Sözlüklerde söz konusu kelimeye gümüşle kaplanmış kap anlamı verilmektedir.¹²⁰ Kirmânî'nin şerhinde iki anlama rastlanmaması,¹²¹ verdiği mananın sözlüklerde bulunmaması, fıkıh kitaplarında gümüş kap ile gümüş işlemeli kapların farklı kelimelerle ifade edilip hükümlere bağlanması İbn Hacer'in görüşünün tartışmalı olduğunu göstermektedir.

3.2.10. Moğultay'ın İsnada Geçen Ma'mer Adlı Râvinin Ma'mer b. Râşid Olduğunu Söylemesi

Buhârî, Ahzâb sûresinin otuz üçüncü âyetinde geçen التبرج kelimesinin kadınların güzelliklerini teşhir etmesi manasına geldiğine dair görüşe "Ma'mer dedi:" diyerek yer verir.¹²² İbn Hacer, Moğultay ve onunla aynı görüşü paylaşanların, Buhârî'nin Ma'mer ile Ma'mer b. Râşid'i kastetti düşüncesine kapıldıklarını, görüşlerine dayanak olarak da Abdürrezzâk'ın (ö. 211/826-27) tefsirini gösterdiklerini kaydeder. Ancak o, söz konusu eserde böyle bir rivayet bulunmadığını ve Ma'mer'den kastın Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (ö. 209/824 [?]) olduğunu ifade eder.¹²³ Aynî ilk olarak İbn Hacer'in tenkit üslubunu eleştirir ve "Biri/bazıları şöyle dedi" yerine bir kişinin isminin verilerek tenkit edilmesini sû-i edeb olarak nitelendirir. Aynî, "Şeyh Alâuddin Moğultay, Ma'mer b. Râşid dememiştir. O sadece bu hadisi Abdürrezzâk, Ma'mer'den rivayet etti demiştir. Ayrıca tefsirinde diye bir ifade de kullanmamıştır." diyerek yukarıdaki iddiaların asılsız olduğunu düşünür.¹²⁴ Aynî'nin İbn Hacer'i sû-i edeb olmakla itham etmesi, ilmî tenkit üslubuna uygun düşmemekle birlikte bir iktibasî aslî kaynağa müracaat ederek kontrol etmesi de şerhçiliğindeki titizliğine işaret etmektedir. İbn Hacer'in buradaki üslûbu hatalı; itirazı tartışmalıdır.

¹¹⁷ Buhârî, "Et'ime", 29.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/555.

¹¹⁹ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 21/59.

¹²⁰ Lisânü'l-Arab, 7/208.

¹²¹ el-Kirmânî, *el-Kevâkib*, 20/49.

¹²² Buhârî, "Tefsir", (Ahzab) 4.

¹²³ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 8/519.

¹²⁴ el-Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 19/117.

3.2.11. Moğultay'ın "Emîru'l-Mü'minîn" Tabirinin İlk Kim İçin Kullanıldığına Dair Açıklaması

İbn Hacer'in naklettiğine göre, Moğultay "emîru'l-mü'minîn" ifadesinin ilk defa ilk seriyeye kumandanı Amr b. Cahş için kullanıldığı görüşündedir.¹²⁵ İbn Hacer ise söz konusu tabirin bir unvan olarak Amr b. Cahş için kullanılmadığını, sadece bu şekilde kendisine hitap edildiğini savunur.¹²⁶ Ayrıca o, söz konusu ifadenin devlet başkanına verilen bir unvan olarak kullanımının Hz. Ömer'le birlikte başladığı kanaatindedir. İbn Hacer'in nakline göre Moğultay "Kendisine emîru'l-mü'minîn diye hitap edilen ilk kişi Amr b. Cahş'tır." ifadesini kullanır. Alıntılanan metinde Moğultay'ın söz konusu tabirin mezkûr sahâbiye bir unvan olarak verildiğini gösteren bir ibare bulunmamaktadır. Bu nedenle İbn Hacer'in buradaki eleştirisi tartışmaya açıktır.

3.2.12. Moğultay'ın Hadise Konu Olan Resûlullah'ın Vefat Eden Kızının Ümmü Külsûm Olduğunu Aktarması

Buhârî, Hz. Peygamber'in bir kızının vefat ettiğinde kadınlara onun nasıl yıkanacağını tarif ettiğine dair bir hadis nakletmektedir.¹²⁷ Mezkûr rivayette Resûlullah'ın vefat eden kızının Rukıyye mi yoksa Ümmü Külsûm olduğu konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır. İbn Hacer, Moğultay'ın Tirmizî'nin vefat edenin Ümmü Külsûm olduğunu iddia ettiğini söyler. İbn Hacer, Tirmizî'de bu konu ile alakalı herhangi bir şey görmediğini ifade ederek Moğultay'ı tenkit eder.¹²⁸ Bu bilgiyi *et-Telviḥ*'in müellif nüshasında okuduğunu ifade eden İbn Hacer'in bu eleştirisi yerinde değildir. Zira elimize ulaşan *et-Telviḥ* nüshasının ilgili bölümünde Moğultay herhangi bir isim zikretmemekte ve sadece bazıları böyle olduğunu iddia ediyor diye bilgiyi aktarmaktadır.¹²⁹ Dolayısıyla söz konusu görüşün Tirmizî'ye aidiyetine dair bir ifade yer almamaktadır.

3.2.13. Moğultay'ın Ümmü'd-Derdâ'yla İlgili Kullanılan "O fakih bir kadındı." Sözü'nün Buhârî'ye Ait Olduğuna Dair İddiası

Buhârî, Ümmü'd-Derdâ'nın namazda otururken erkekler gibi oturduğunu anlatan hadisi muallak olarak aktarmaktadır.¹³⁰ Hadisin sonundaki "O fakih bir kadındı." lafzının kime ait olduğu konusunda şârihler ihtilafa düşmüşlerdir. İbn Hacer, Buhârî'nin söz konusu hadisi *et-Târîḥu's-şagîr* eserinde muttasıl olarak Mekhûl'den naklettiğini belirtir. Bazı şârihler bu ifadenin Mekhûl'e değil, Buhârî'ye ait olduğunu iddia etmektedirler. Moğultay, İbnül-Mülakkın ve Aynî bu şârihler içerisinde yer almaktadırlar. İbn Hacer ise bahsi geçen görüşün doğru olmadığını düşünmektedir. Ona göre bu ifade, kadın sahâbi Ümmü'd-Derdâ ile tâbiünden olan Ümmü'd-Derdâ'yı ayırmak için Mekhûl tarafından eklenmiştir.¹³¹ O, bu fikrini temellendirmeden Ümmü'd-Derdâ'nın kim olduğunu konusuna geçmektedir. Buradaki

¹²⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/371.

¹²⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 7/371.

¹²⁷ Buhârî, "Cenâiz", 8.

¹²⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 3/128.

¹²⁹ *Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, et-Telviḥ fi şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî, Britanya Müzesi, 390a.*

¹³⁰ Buhârî, "Ezan", 145.

¹³¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 2/305.

ibarenin kime ait olduğunun tespitinin net yapılabilmesine yardımcı olabilecek herhangi bir karine bulunamamıştır.

3.3. İbn Hacer'in Eleştirileri Hakkında Değerlendirme Yapılmayan Yerler

İbn Hacer, bazı yerlerde Moğultay'ın görüşünü reddederken başka kaynakları referans olarak kullanmaktadır. Bunun gibi yerlerde bazen delil olarak sunulan bilgilere ana kaynağından ulaşılamamıştır. Bu sebeple her iki şârihin görüşleri veya delilleri hakkında tahlil yapma imkânı bulunmayan tenkitler bu başlık altında zikredilmiştir.

3.3.1. Moğultay'ın Osman b. Cebele'nin Şu'be'den Muallak Rivayetinin Başka Bir Eserde Geçtiğine Dair İddiası

Buhârî, ezan ile kamet arasında az bir vakit olduğuna dair Şu'be'nin sözünü Osman b. Cebele'den muallak olarak nakleder.¹³² İbn Hacer'e göre Moğultay bu sözün, İsmâîlî'nin eserinde muttasıl olarak geçtiği söylemektedir.¹³³ Ancak İbn Hacer, İsmâîlî'nin bu rivayeti Osman b. Amr b. Fâris'ten aktardığını belirterek Moğultay'ı tenkit eder.¹³⁴ Günümüze geldiği bilinmeyen mezkûr esere dair yapılan derleme çalışmada da rivayet tespit edilememiştir.

3.3.2. Moğultay'ın Kadir Sûresindeki وما أَذْرَاكَ İfadesinin Tefsirini İbn 'Uyeyne'nin Et-Tefsîr İsimli Kitabına Dayandırması

Buhârî, İbn 'Uyeyne'nin (ö. 198/814) Kadir sûresinde bulunan وما أَذْرَاكَ lafzının tefsiri hakkındaki görüşlerine yer vermektedir. İbn Hacer'in aktardığına göre Moğultay, muallak olarak gelen bu rivayetin, İbn 'Uyeyne'nin *et-Tefsîr* isimli kitabında yer aldığı iddia etmektedir. *et-Telviḥ* eserinin müellif nüshasında bunu okuyan İbn Hacer, *et-Tefsîr*'de söz konusu ifadelere rastlamadığını belirterek Moğultay'ı eleştirir.¹³⁵ Günümüze geldiği bilinmeyen mezkûr esere dair yapılan derleme çalışmada da rivayet tespit edilememiştir.¹³⁶

3.3.3. Moğultay'ın İsmâîlî'nin Eserinden Tahrîc Bilgisi Paylaşması Ve Râvisini Ebû Şeybe Olarak Zikretmesi ve Farklı Senetleri Birbirine Karıştırarak Aktarması

Buhârî, Hz. Peygamber'in Medine'nin bereketli bir belde olması için yaptığı duayı içeren hadise mütabî olarak Osman b. Ömer > Yûnus rivayetini zikreder.¹³⁷ İbn Hacer'in aktardığına bazı musannefler bu mütabîyi mezkûr hadisin senedinde bulunan Cerîr b. Hâzım'ın kendisinin zikrettiğini ve Osman b. Ömer'in rivayetinin Zühlî'nin 'İlelü ḥadîşî-z-Zührî'de muttasıl olarak geldiğini belirtmektedirler. Ancak İbn Hacer bu bilgiye rastlamadığını belirtir. *Fethu'l-bârî*'de yer aldığına göre İsmâîlî söz konusu mütâbinin muttasıl senedini farklı farklı tariklerden zikretmektedir. Moğultay'ın bu senedlerin birinde yer alan Kasım b. Ebû Şeybe'yi yanlışlıkla Ebû Şeybe diye kaydettiği bilinmektedir. Aynı zamanda İbn Hacer

¹³² Buhari, Ezan, 14.

¹³³ Moğultay b. Kılıç, *et-Telviḥ*, 767, 67a.

¹³⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/27; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Tağlîku't-ta'lik* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405), 2/267.

¹³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/255.

¹³⁶ İbn 'Uyeyne, *Tefsîru Süfyân b. 'Uyeyne*, thk. (nşr. Ahmed Sâlih Muhâyirî (Riyad: Mektebetu'l İslamiyye, 1403).

¹³⁷ Buhârî, "Fedâilü'l-Medine", 10.

Moğultay'ın İsmâilî'den naklen Hasan > Enes senediyle de bu hadisin geldiğini aktarmaktadır. İbn Hacer sert eleştiri üslûbunu takınarak az çok konuyu bilmeyen kişilerin bu konuda hata ettiklerini belirtmektedir.¹³⁸ Çünkü ona göre İsmâilî'nin Hasan ile Enes'i farklı rivayet zincirlerinde zikrederek bu hadisi aktardığını söylemektedir.¹³⁹ İsmâilî'nin burada söz konusu olan eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.

3.3.4. Moğultay'ın Senette Adı Geçen İbn Cüreyc'in Hocasının Yahya b. Eyyûb Olduğuna Dair İddiası

Buhârî'nin Kâbe'ye yürüyerek gitmeyi nezretme babında yer alan ikinci hadisin râvîleri arasında İbn Cüreyc yer almaktadır.¹⁴⁰ İbn Cüreyc'in hocasının kim olduğu konusunda ihtilafa düşülmüştür. İbn Hacer'in naklettiğine göre İsmâilî, İbn Cüreyc'in hocasının Yahya b. Eyyûb olduğu kanaatinde. Moğultay'ın İsmâilî'nin görüşü hakkında birtakım açıklamalar yaptığı bilinmektedir. İbn Hacer de yaptığı izahtan hiçbir şey anlaşılmadığını belirterek Moğultay'ı eleştirmektedir.¹⁴¹ Ancak Moğultay'ın konu hakkında ne tür ifadeler kullandığı bilinmediği için İbn Hacer'in bu eleştirisi hakkında herhangi bir değerlendirme yapılamamaktadır.

3.3.5. Moğultay'ın أولي الإزبية Tabirinin Anlamıyla İlgili Yorumları Aktarması

İbn Hacer'in naklettiğine göre Moğultay, أولي الإزبية ibaresi ile ilgili Buhârî'nin naklettiği hadisten sonra İbn Abbas'a, İbn Cübeyr'e ve İkrime'ye ait yorumları kaydeder. İbn Hacer ise Buhârî nüshalarında böyle bir aktarım görmediğini belirtir. Mezkûr rivayetten sonra İbn Abbas'ın yorumunu Kutbuddin el-Halebî'nin (ö. 735/1335) eserinde zikrettiğini ve Halebî'nin bunu Buhârî'nin sözü olarak değil kendi ifadesi olarak aktardığını ifade eder.¹⁴² Halebî'nin eserinde söz konusu kısmın henüz günümüze ulaşmadığından dolayı bu bilginin doğrulaması yapılamamıştır. Ancak İbn Hacer'in iktibas ettiği metinde Moğultay mezkûr tefsirlerin Buhârî nüshasında yer aldığına dair bir ifade kullanmamıştır. Halebî'nin eserindeki ilgili bölüm henüz günümüze ulaşmadığından, bu bilginin doğrulaması yapılamamıştır. Ancak İbn Hacer'in alıntılacağı metinde, Moğultay'ın bu tefsirlerin Buhari nüshasında yer aldığına dair bir ifade kullanmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, İbn Hacer'in eleştirisinin şiddeti, Moğultay'ın bu nakilleri Buhari nüshasında mevcutmuş gibi aktardığı izlenimini uyandırmaktadır. Günümüze gelen bazı *et-Telviḥ* nüshalarında da Şaḥîḥu'l-Buḥârî metniyle şerhin birbirinden ayıran bazı unsuların kullanılmadığı görülmektedir. Bu ise iki metnin karıştırılma ihtimalini artırmaktadır. Sonuç olarak, *et-Telviḥ*'in ilgili bölümüne ulaşılamaması ve İbn Hacer'in alıntılacağı metnin görülememesi nedeniyle, İbn Hacer'in eleştirisinin haklılığı hakkında kesin bir yorum yapmak mümkün olmamaktadır.

¹³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/98.

¹³⁹ İbn Hacer'in aktardığına göre İsmâilî'nin zikrettiği farklı tarikler için bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/99.

¹⁴⁰ Buhârî, "Cezau's-Sayd", 27.

¹⁴¹ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/80.

¹⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 4/151.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

İbn Hacer, ilmî hayatının en önemli ürünlerinden biri olan *Fethu'l-bârî*'yi telif ederken önceki Buhârî şerhlerinden önemli ölçüde alıntılar yapmıştır. Söz konusu kitabında, faydalandığı şerh müellifleri arasında Moğultay da yer almaktadır. Moğultay'ın *et-Telvîh* şerhinden muallak rivayetler ve isnat meseleleri başta olmak üzere, ravî kimlik bilgisi, tahrîc bilgisi, hadis metninin tespiti, siyer, bab başlığı ve kelimenin okunuşu/yazılışı gibi çok farklı konularda iktibaslarda bulunmuştur. Bu durum Moğultay'ın İbn Hacer'den hadis ilminin neredeyse tüm konularıyla ilgili atıf aldığını göstermektedir.

Alıntılama denilince ilk akla gelen yazarın kendi görüşünü desteklemek veya meseleyi çözüme kavuşturmak amacıyla bir yazarın görüşüne eserinde yer vermesidir. İbn Hacer'in Moğultay'a yaptığı referansların böyle bir mahiyette olup olmadığı analiz edilmiştir. Onun Moğultay'a meseleyi ortaya koyma ve eleştiri olmak üzere iki farklı amaçla atıfta bulunduğu belirlenmiştir. Atıfların geneline bakıldığında ise tenkit içerenlerin yaklaşık yüzde altmışlık bir oranla çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir. Bu oran ise İbn Hacer'in Moğultay'ın tespit ve yorumlarına eleştirel bir bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir.

İbn Hacer'in Moğultay'ı tenkit sebepleri arasında yanlış bilgi aktarımı ve hatalı kaynak kullanımı öne çıkmaktadır. İbn Hacer; ondan naklettiği bilgileri orijinal kaynaklardan veya gerektiği zaman diğer Buhârî nüshalarından tahkik etmiş; hatalı kaynak kullanımını tespit ettiğinde de tenkit etmekten geri durmamıştır. Bu yaklaşım onun, Moğultay'ın *el-İkmâl* eserinin mukaddimesinde vurguladığı orijinal kaynağa müracaat etmeden bir iktibasın kullanılmasına dair yöntem uyarısını titizlikle takip ettiğini göstermektedir. İbn Hacer'in tenkit ettiği diğer konular arasında bab-hadis uyumsuzluğu, hadis metninde geçen bazı ifadelerin Buhârî'ye nispet edilmesi, râvîlerin kimliğine dair yapılan hatalı tespitler ve bilginin yanlış yerde nakledilmesi yer almaktadır.

İbn Hacer'e ait eleştirilerin yerindeliği ana kaynak kontrolüne ve mukayeseli okumalara tâbi tutularak belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan bu değerlendirme sonucunda ise Moğultay'ın zayıf kanıtlar sunması, hatalı aktarımı, bilimsel ilkelere aykırı hareket etmesi, ihtimalli konularda kesin bir dil kullanması, bilgileri karıştırması veya Moğultay'ın bazı yerlerde görüşünü sağlam deliller üzerine inşaa edememesi sebebiyle İbn Hacer'in otuz eleştirisinde isabetli olduğu kanaatine varılmıştır. Bu, toplam eleştirilerin yaklaşık yüzde altmış üçüne denk gelmektedir. Ayrıca bu sonuç *et-Telvîh*'te geçen bazı görüşlerin tekrar gözden geçirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Bazı meselelerde ise İbn Hacer'in argümanlarını zayıf olduğuna işaret eden karinelerin bulunması, iddia ettiğinin aksine farklı bir durumun ortaya çıkması, ihtimalli bir olayda kesin bir dil kullanması, hadisin diğer tarikleri dikkate alındığında farklı sonuçların ortaya çıkması, Moğultay'ın görüşünü destekleyen birtakım kanıtların olması sebebiyle on üç eleştirisinin isabetli olup olmadığı tartışmaya açık olarak değerlendirilmiştir. Bu ise toplam tenkitlerinin yüzde yirmi yedisine tekabül etmektedir.

Geriyeye kalan beş tenkidi hakkında ise özellikle bilginin doğrulamasını sağlayacak eserin veya verinin günümüze gelmemesi sebebiyle bir değerlendirme yapılamamaktadır.

İbn Hacer, Moğultay'ı eleştirirken kimi zaman sert bir üslûp kullandığı görülmektedir. Ayrıca birçok ihtimalin bulunduğu durumlarda kesin bir dille kendi tespitini ifade edebilmektedir. Bu nedenle o, kimi zaman Aynî gibi şârihler tarafından tenkit edilebilmiştir.

Sonuç olarak, ulaşılan bu veriler İbn Hacer'in Moğultay'ın şerhini yönelik sistemli, kapsamlı ve detaylı bir şekilde incelediğini göstermektedir. Bu da özellikle *et-Telviḥ* şerhinin kendinden sonra kaleme alınan şerhlerin gelişimine katkı sağladığının ve içeriklerinin oluşumuna etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Hacer-Moğultay karşılaştırması çerçevesinde şerh literatürünün sadece bilgi derlemelerinden oluşan metinler değil de önceki bilgi birikiminden istifade eden ve gerektiğinde eleştirel bir bakışla bunları ele alan, böylece müstekar metinlerin teşekkülünü hedefleyen ürünler olarak değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Yazarlık Katkısı

Çalışmamız iki yazarlı olarak yürütülmüş olup, yazarlık katkısı her bir yazar için %50'dir.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan Etik Kurul Onayı gerekmemektedir.

İTHAF / DEDICATION / إهداء¹⁴³

Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

This article is dedicated to the scientists, students, health workers, religious officials, journalists, babies, children and innocent civilians who lost their lives as a result of Israel's brutal, barbaric, inhumane and illegal attacks on universities, schools, hospitals, refugee camps, homes, mosques and churches in Gaza. Israel's attempt to expel more than two million Gazans from their homes and lands is inhumane. All Israeli occupations and attacks that violate international law, human rights and freedoms are crimes and therefore Israel must be prosecuted.

¹⁴³ Bu metnin alındığı makale için bakınız: Yılmaz Arı, "A Crime against Humanity and the Tragedy of Genocide: An Evaluation That Israel Should Be Sued for State Terrorism against Palestinians", çev. Mustafa Turan, *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/2 (Dec. 2023), 445-465; Türkçesini okumak için bakınız: Yılmaz Arı, "Bir İnsanlık Suçu Ve Soykırım Trajedisi: İsrail'in Filistinlilere Uyguladığı Devlet Terörü Nedeniyle Yargılanması Gerekliğine Dair Bir Değerlendirme". *Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi* 5 (Aralık 2023), 22-44.

هذه المقالة موجهة إلى العلماء والطلاب وعاملين في مجال الصحة ورجال الدين والصحفيين والرضع والأطفال والمدنيين الأبرياء الذين فقدوا حياتهم بسبب الهجمات الوحشية واللاإنسانية وغير القانونية التي شنتها إسرائيل على الجامعات والمدارس والمستشفيات ومخيمات اللاجئين والمنازل والجوامع والكنائس الموجودة في غزة. فما تريده إسرائيل من نفي وتهجير أكثر من مليوني فلسطيني من أراضيهم ومنازلهم هو أمر غير إنساني. إن كافة ما تفعله إسرائيل من هجمات تتنافى مع حقوق الإنسان والحريات والقانون الدولي هي جرائم ولهذا السبب يجب محاكماته

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Ahmed Muhtâr Ömer. *Mu'cemü'l-lügati'l-ʿarabiyyeti'l-mu'aşire*. ʿAlemü'l-Kütüb, 1429.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd el-. *ʿUmdetu'l-kârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-ʿArabî, bt.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-. *el-Esmâ'ü'l-mübheme fi'l-enbâ'i'l-muḥkeme*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1417.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed el-Hatîb el-. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Daru'l-Garbi'-İslamiyye, 1422.
- Bekrî, Ebû Ubeyd el-. *Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâzi'*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1403.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-. *es-Sünenü'l-kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkadir Atâ. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ʿİlmiyye, ts.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed el-. *Müsnedü'l-Bezzâr*. nşr. Âdil b. Sa'd. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-ʿUlûm ve'l-Hikem, 1430.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed el-. *Halku ef'âli'l-ibâd*. nşr. Fehd b. Süleyman. Riyad: Dârü Atlasi'l-Hadrâ', 1426.
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelifü'l-hadis ilmi)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Ebû Mûsâ el-İsbehânî, Muhammed b. Amr. *el-Mecma'u'l-muğîs fi ğarabeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*. nşr. Abdülkerim el-Azbavî. 3 Cilt. Mekke: Camiatu Ümmi'l-Kurâ, ts.
- Gürânî, Şemseddin Ahmed b. İsmâil el-. *el-Kevserü'l-cârî ilâ riyâzi ehâdisi'l-Buhârî*. 11 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türâsi'l-Arabi, 1429.
- Humeydî, Muhammed b. Fütûh el-. *el-Cem' beyne's-Şahîhayn*. nşr. Alî Hüseyin el-Bevvâb. 4 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1419.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *Fethü'l-bârî şerhu Şahîhi'l-Buhârî*. nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Bâz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1379/1960.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *Taglîku't-ta'lik*. 5 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü Sadr, 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ*. nşr. 'Muhammed Abdülkadir ʿAta. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-ʿİlmiyye, 1410.
- İbn ʿUyeyne. *Tefsîru Süfyân b. ʿUyeyne*. (nşr. Ahmed Sâlih Muhâyirî. Riyad: Mektebetü'l İslamiyye, 1403.
- İbnü'l-Mülâkkin, Ebu Hafs Sirâceddin Ömer b. Ali b. Ahmed. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-şahîh*. 36 Cilt. Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429.
- Kirmânî, Şemseddin Muhammed b. Yûsuf el-. *el-Kevâkibü'd-derârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İhyâi Turâsi'l-Arabî, 1401.

- Makdisî, Ebû Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Ahmed el-. *es-Sünen ve'l-aḥkâm 'ani'l-Muṣṭafâ 'aleyhi efdâli'ş-şalâti ve's-selâm*. Suudi Arabistan: Dâru Mâcid el-Asîrî, 1425.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*. İngiltere: Britanya Müzesi, 393b-558a.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*. Pakistan: Pakistan Kütüphaneleri, 0b-242a.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *et-Telvîh fî şerhi'l-Câmi'i's-sahîh li'l-Buhârî*. İngiltere: Britanya Müzesi, 242b-393a.
- Mübârekfûrî, Muhammed b. Abdurrahman b. Abdurrahîm el-. *Tuḥfetü'l-aḥvezi bi-şerhi Câmi'i't-Tirmizî*. 10 Cilt. Beyrut: Daru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1410.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. 8 Cilt. Beyrut: Dârül-Cîl, 1334.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed en-. *'Ameli'l-yevm ve'l-leyle*. nşr. Fârûk Hamâde. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân et-. *el-Mu'cemü'l-evsaṭ*. nşr. Ebû Mu'âz Târik b. 'Avdillâh - Ebu'l-Fazl Abdülmuhsin b. İbrahim. 10 Cilt. Kahire: Dârü'l-Harameyn, 1416.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed et-. *Sünenü't-Tirmizî*. nşr. eş-Şeyh Halîl Me'mûn Şîhâ. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1423.
- Turhan, Halil İbrahim. "Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu". *İslam İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî Bir Memlûk Alimi Portresi*. ed. Sezai Engin - M. Fatih Yalçın. Siyer Akademi, 2021.